

Emma C. de Jong

DIRCK VOLCKERTSZOON
COORNHERT (1522-1590)
OP ZOEK NAAR
WAARHEID

Tijdslijn

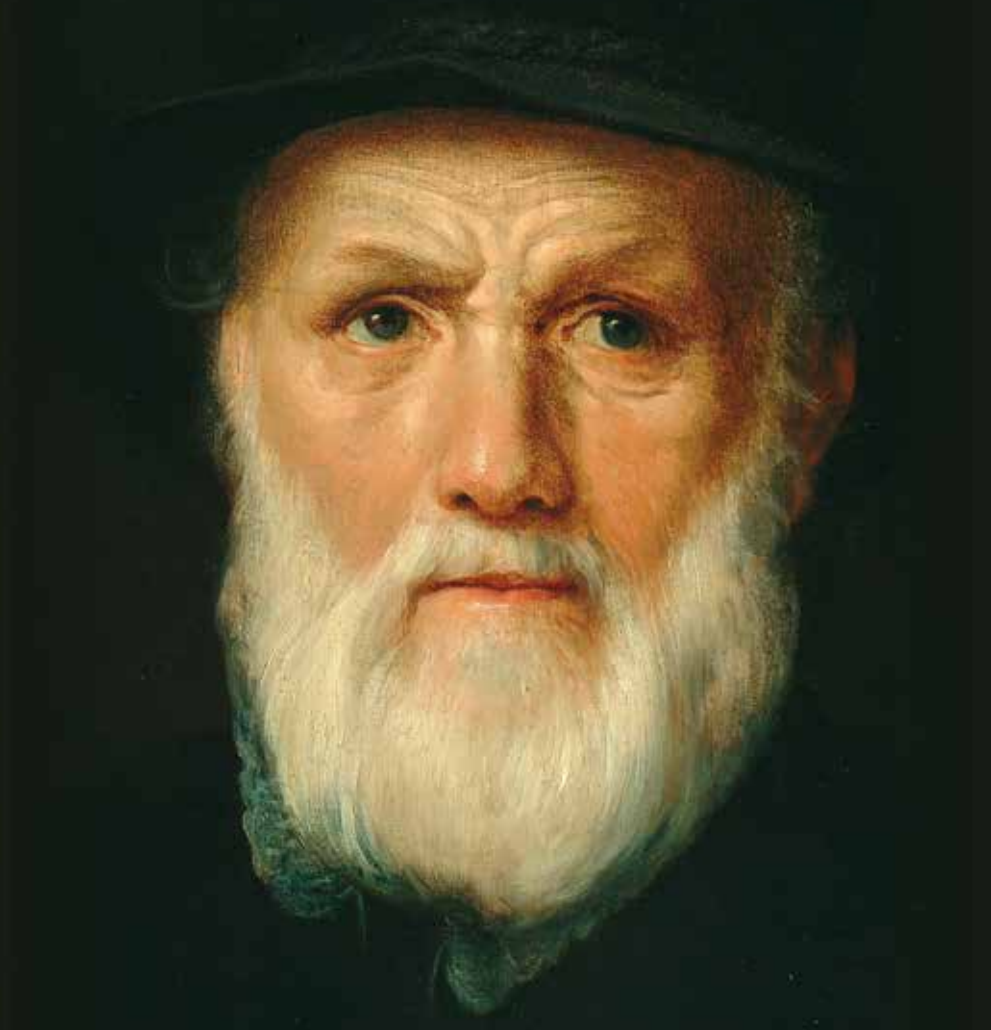
- 31 oktober 1517** Maarten Luther (1483-1546) schrijft zijn 95 stellingen.
Dit wordt gezien als het begin van de Reformatie
- Mei-okt 1522** Dirck Volckertszoon Coornhert wordt in Amsterdam geboren
- 1536** Katholieke theoloog Erasmus van Rotterdam (geb. 1466)
overlijdt in Basel
- 1539** Coornhert trouwt met Cornelia Symons (ca. 1510-1584)
uit Haarlem
- 1540/41** Coornhert en Cornelia komen in Haarlem te wonen
- 1546** Maarten Luther (geb. 1483), vader van het lutheranisme,
overlijdt in Eisleben, Duitsland
- 1547-1559** Coornhert maakt prenten met de Haarlemse schilders
Maarten van Heemskerck (1498-1574) en Willem
Thibaut (1526-1599). Hij leidt Philips Galle (1537-1612)
op als prentmaker
- 1561** Menno Simons (geb. 1496), anabaptistische reformator,
overlijdt in Bad Oldesloe, Duitsland
- 1561-1567** Coornhert werkt voor de stad Haarlem. Eerst als klerk,
later als stadssecretaris
- 1564** Johannes Calvijn (geb. 1509), vader van het Calvinisme,
overlijdt in Genève, Zwitserland
- 1565** Coornhert ontmoet voor het eerst
Prins Willem van Oranje (1533-1584)
- Aug-sep 1566** De beeldenstorm raast door de Nederlanden
- Sep 1567 - apr 1568** Coornhert zit gevangen in Den Haag
- 1568-1577** Coornhert woont in ballingschap in Duitsland,
waar hij weer prenten gaat maken
- 1574/1575** Hendrick Goltzius (1558-1617) komt in Xanten
bij Coornhert in opleiding
- 1577-1585** Coornhert woont weer in Haarlem
- 1584** Dood van zowel Cornelia Symons als Prins Willem van Oranje
- 1585** Coornhert schrijft in het Duitse Emden zijn *Zedekunst*,
dat is wellevenskunste af
- 1590** Coornhert overlijdt in Gouda, hij wordt daar begraven
in de St-Janskerk
- 1630** Coornherts verzamelde geschriften worden gepubliceerd

DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT (1522-1590) OP ZOEK NAAR WAARHEID

Emma C. de Jong

Uitgeverij Loutje • Haarlem • 2022

Inhoud

Voorwoord	5
1. Dirck Volckertszoon Coornhert (1520-1590): etsers, schrijver, theoloog	6
2. De techniek van het etsen	13
3. Op zoek naar waarheid	17
4. Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde	25
5. De kracht van de waarheid	36
6. De ontarding van de katholieke geestelijkheid	45
7. Ondeugden gemaskerd als deugden	58
8. Conclusie	62
Bibliografie	63
Colofon	64

◀ Cornelis Cornelisz van Haarlem, *Portret van Dirck Volckertszoon Coornhert*, 1586/1588, olieverf op doek, 412 x 298 mm, Frans Hals Museum OS I-58.

G.A. Berckheyde, *Grote Markt met St.-Bavo, Vishal en Stadhuis*, 1692,
olieverf op doek, 565 x 470 mm (uitsnede). Frans Hals Museum OS I-11.

Voorwoord

Het is voor veel mensen steeds moeilijker om feit van fictie te onderscheiden, zin van onzin, waarheid van leugen. Er wordt veel nepnieuws verspreid, in veel landen wordt de bevolking stelselmatig voorgelogen of wordt de vrije pers genuillkorfd. Poetin liegt het Russische volk voor, Trump het Amerikaanse, Xi Jinping het Chinese, om maar drie voorbeelden te noemen. Het kan veel mensen inmiddels helemaal niet schelen of iets de waarheid is of niet. Zij willen vooral dat hun mening of (voor)oordeel wordt bevestigd.

Toch zijn veel mensen op zoek naar de waarheid. Dat was ook de humanist, filosoof en theoloog Coornhert, wiens vijfhonderdste geboortjaar dit jaar wordt gevierd. Ook voor hem was dit een worsteling. Coornhert zegt ergens: de waarheid mag dan wel van God komen, maar het zoeken naar de waarheid is niet alleen mensenwerk, maar ook een mensenplicht. Hij stelt dat alleen op basis van juiste kennis je goed kan handelen en dus een goed mens kan worden. Een mens is het dus aan zichzelf verplicht om betrouwbare kennis te vergaren, maar ook zelfkennis is belangrijk, over je eigen onwetendheid, je verkeerde opvattingen, je vooroordelen en verkeerd aangeleerd gedrag.

Coornhert riep op om kritisch te zijn en bijvoorbeeld gezagsdragers niet te gauw te geloven. *Wij moeten niet al te licht instemmen met mensen noch met kerken (die uit mensen bestaan) en niet telkens op al hun opvattingen ja zeggen.*

En hij vond ook dat we ons niet altijd bij de meerderheid hoeven aan te sluiten. Blijf nadenken, blijf kritisch. *Want een waarheid is niet minder waar als ze slechts aan weinigen bekend is.*

Coornhert was ook prentmaker, die zijn kunstenaarschap in dienst stelde van het verspreiden en toelichten van zijn denkbeelden. In dit boekje maken we kennis met een aantal van zijn prenten, waarmee Coornhert op fascinerende wijze zijn medemens de weg wijst naar de waarheid en om op basis daarvan een goed, ja ‘volmaakt’ mens te worden. Bijna vijfhonderd jaar oud zijn deze prenten, maar aan actualiteit en waarde hebben ze niets ingeboet.

Coornhert waarschuwt de lezer tegen goedgelovigheid:

Neem kennis van de denkbeelden van een ieder, maar geloof ze niet allemaal. En wees ook niet zo dom om mij te geloven!

Wim Cerutti

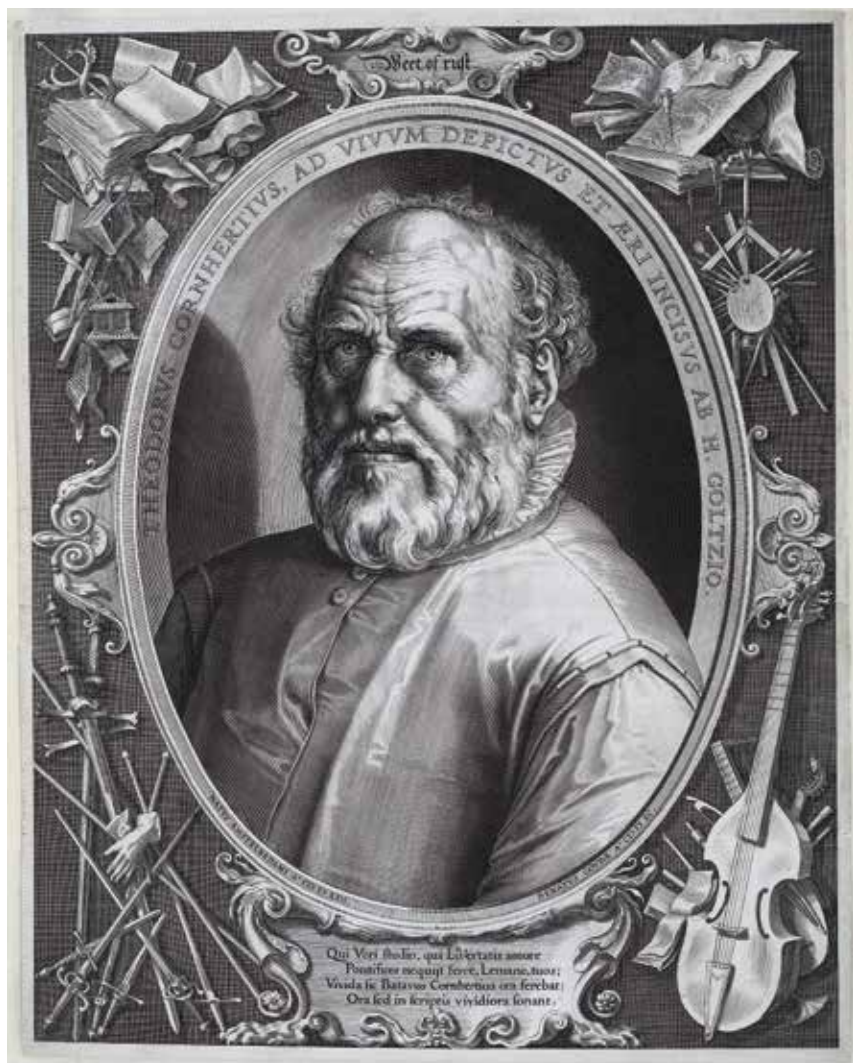
Voorzitter Coornhert Stichting Haarlem

I. Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590): etsen, schrijver en theoloog

Vijfhonderd jaar geleden, ergens tussen mei en oktober 1522, werd de etsen, schrijver en theoloog Dirck Volckertszoon Coornhert geboren in Amsterdam. Zijn postuum portret, gegraveerd in Haarlem door zijn beroemde leerling Hendrick Goltzius (1558-1617), toont de meester met een starende blik, zijn voorhoofd iets gefronst. Goltzius heeft de omlijsting voorzien van objecten die verschillende aspecten van Coornherts leven symboliseren. Rechtsboven de materialen van de prentkunst als verwijzing naar zijn vak. Hoewel Coornhert voornamelijk etsen produceerde, heeft Goltzius hier een burijn, een instrument dat tot een verwante techniek behoort, verbeeld. Met de burijn wordt in een metalen plaat een afbeelding gesneden. De plaat wordt omgeven door prentenboeken en losse afdrukken. Eronder hangt een verzameling kunstenaarsbenodigdheden. In de linkerbovenhoek zijn materialen van een schrijver te vinden: een aantal geschriften en papieren, met pen en inktpot. Deze refereren aan Coornherts grote geschreven oeuvre dat bestaat uit vele genres, van theologisch traktaat tot vriendschapsgedicht, van toneelstuk tot intieme brief. In de twee onderste hoeken staan voorwerpen waarmee Coornhert zich in zijn vrije tijd amuseerde. Hij was een begaafd muzikant: afgebeeld zijn een viola da gamba, een luit, en enkele blaasinstrumenten. Coornhert was ook een schermer, vandaar de degens en zwaarden. Toen Coornhert in 1574 of 1575 Goltzius aannam als zijn leerling, was hij

Hendrick Goltzius, *Portret van Dirck Volckertsz Coornhert*. 1591 - 1592, gravure, 522 × 411 mm. Rijksmuseum, RP-P-1944-3051.

Theodorus Coornhertius afgebeeld naar het leven en gegraveerd door H. Goltzius. Geboren te Amsterdam in het jaar 1522. Gestorven te Gouda in het jaar 1590. De Nederlander Coornhert, die uit waarheids- en vrijheidsliefde uw dominees niet kon verdragen, man uit Genève (Calvijn), zag er tijdens zijn leven zó uit, maar zijn stem klinkt helderder in zijn geschriften.

Hendrik Goltzius,
Zelfportret. 1590-1592,
tekening, 365 x 292 mm.
Nationalmuseum
Stockholm, inv./cat.nr
NMH 1867/1863

al een bekende man wiens uitgesproken ideeën hem in conflict hadden gebracht met de katholieke Spanjaarden én de Nederlandse reformatoren, op zowel religieus als politiek vlak. Coornhert volgde niet de ideeën van anderen, maar ging zelf op zoek naar waarheid. Zijn bevindingen zijn na te lezen in zijn vele geschriften, maar ook in zijn prenten waarvan een aantal hieronder in detail besproken zal worden.

Coornhert groeide op in een rooms-katholiek gezin in een tijd van grote religieuze beroering. Slechts vijf jaar voor Coornherts geboorte had Maarten Luther (1483-1546) zijn 95 stellingen tegen de misbruiken van de katholieke kerk gepubliceerd. Dit moment wordt traditioneel beschouwd als het begin van de Reformatie. Tijdens de Reformatie presenteerden zich veel religieuze leiders die allen beweerden dat hun interpretatie van de Bijbel de enige ware was. Met wisselend succes probeerden ze anderen tot hun theologie te bekeren. Tegelijkertijd hield een grote groep gelovigen vast aan het katholicisme. Om hun eigen beslissing te kunnen maken over het christelijk geloof spoorden leiders zoals Luther en later Johannes Calvijn (1509-1564) mensen aan om zelf de Bijbel te lezen. Als gevolg van de Reformatie nam het belang van de lokale taal toe ten opzichte van het Latijn. Hoewel Coornherts familie katholiek was, las ook hij als kind al de Bijbel in het Nederlands. Zijn diepgaande kennis van de Bijbel zou de grondslag vormen van zijn vele theologische en moraal-filosofische werken. Voor het gebruik van de Nederlandse taal heeft Coornhert zijn leven lang gepleit.

Op 17-jarige leeftijd trouwt Coornhert tegen de wil van zijn ouders met de 29-jarige Cornelia Symons (ca. 1510-1584) uit Haarlem. Ze verhuizen naar Vianen, waar Coornhert een baan krijgt als hofmeester van graaf Reinoud III van Brederode (1492-1556). Hoewel hij deze positie niet lang bekleedt, zullen

de connecties met de familie Brederode belangrijk blijven. Coornhert zegt dat hij in de bibliotheek van de Brederodes voor het eerst in contact is gekomen met de geschriften van de reformatoren Luther, Calvijn en Menno Simons (1496-1561). Door zijn vertrouwdheid met de Bijbel realiseert Coornhert zich dat er veel tegenstrijdigheden zijn tussen de Bijbeltekst en de dogma's van zowel de katholieke kerk als de reformatoren. Dit besef spoort hem aan om zijn eigen theologische ideeën te ontwikkelen.

Haarlem

In 1540/41 verhuizen Coornhert en Symons naar Haarlem. De stad aan het Spaarne zou voor het merendeel van Coornherts leven zijn thuis zijn. In Haarlem begint Coornhert zijn carrière als prentenmaker. Het is niet bekend waar Coornhert de kunst van het houtsnijden en etsen heeft geleerd. Een mogelijke leermeester is Cornelis Anthonisz (ca. 1505-1553), een Amsterdamse schilder en prentmaker wiens atelier op loopafstand lag van Coornherts ouderlijk huis in de Warmoesstraat. Coornhert maakte zelf niet de ontwerptekeningen voor zijn prenten, in plaats daarvan werkte hij samen met verschillende kunstenaars die tekeningen voor hem maakten. Deze sneed Coornhert vervolgens in hout of etste ze in een koperen plaat. Deze taakverdeling was niet ongewoon, maar Coornhert is uitzonderlijk omdat hij innig verbonden was met de intellectuele conceptie van zijn prenten. De boodschap van de etsen waaraan we in deze publicatie aandacht schenken komt sterk overeen met het gedachtegoed van Coornhert. Dit betekent dat Coornhert nauw samenwerkte met de kunstenaars die hem van tekeningen voorzagen. Tussen 1547 en 1559 werkte Coornhert voornamelijk samen met de Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck (1498-1574). Met glasschilder Willem Thibaut (1526-1599) uit Haarlem

Maarten van Heemskerck, *Zelfportret met het colosseum, Rome*. 1553, olieverf op paneel, 422 x 540 mm. Fitzwilliam Museum, Cambridge, 103.

maakt hij een aantal prenten over de zotheid. Ook leidt Coornhert een student op, de Haarlemmer Philips Galle (1537-1612).

Op 35-jarige leeftijd begint Coornhert met het leren van Latijn. Hij heeft een groeiende interesse in theologie en wil de traktaten van de kerkvaders in het originele Latijn lezen. In plaats van zich aan te sluiten bij een bestaande christelijke stroming gaat Coornhert zijn eigen weg en begint zijn theologische visie op te schrijven. Hij deelt zijn ideeën met vrienden in brieven en via traktaten die in manuscript vorm circuleren. Zijn ideeën komen terug in zijn prenten en in de toneelstukken die hij vanaf 1550 schrijft. Omdat Coornhert zich afzet tegen zowel de katholieken als de reformatoren, krijgt hij kritiek van beide kanten.

Adriaen Thomaszoon
Key, *Willem van Oranje*.
Ca. 1579, olieverf op
paneel, 480 × 350 mm.
Rijksmuseum,
SK-A-3148.

In 1561 gaat Coornhert voor de stad Haarlem werken, eerst als klerk, later als stadssecretaris. In deze positie ontmoet hij in 1565 Prins Willem van Oranje (1533-1584). Coornhert en Oranje zijn beiden voorstanders van godsdienstvrijheid en Coornhert wordt al snel adviseur van de prins. Vanwege zijn drukke werkzaamheden voor de stad Haarlem, waarvoor hij een behoorlijk salaris krijgt, maakt Coornhert in deze periode geen prenten meer.

In september 1567 wordt Coornhert vanwege zijn connecties met Willem van Oranje en de graaf van Brederode door de Spanjaarden gevangen gezet in Den Haag. Ook in de gevangenis zit hij niet stil, hij schrijft daar onder andere zijn beroemde *Boeven-Tucht*, dat uiteindelijk in 1587 in druk verschijnt. In dit werk pleit hij voor dwangarbeid in plaats van lijfstraffen, omdat de maatschappij hierbij meer baat zou hebben. Na twee maanden krijgt Coornhert toestemming om gedurende de dag de gevangenis te verlaten. Als hij in april 1568 hoort dat deze vrijheid hem weer zal worden ontnomen, vlucht hij de stad

uit om uiteindelijk in Duitsland te belanden. Zijn eerste ballingschap duurt tot 1572, wanneer hij door Oranje wordt ingezet om de mogelijke oorlogsmisdaden van de geus Willem II van der Marck, Heer van Lumey (ca. 1542-1578) te onderzoeken. Lumey bedreigt Coornhert hierop met de dood, waarna hij naar het Duitse Xanten vlucht. Om een inkomen te hebben begint hij weer met etsen. Hij werkt voornamelijk met de tekenaar Adriaan de Weert (ca. 1540-a. 1580-90). Samen maken ze een aantal prenten die Coornherts theologische

'Haarlem' in Georg Braun en Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (Keulen: Peter von Brachel, et al., 1572-1618), lib. II, fol. 26. Particuliere collectie.

ideeën verbeelden. Daarnaast neemt hij een daar woonachtige jongen in opleiding: Hendrick Goltzius. Naast het etsen schrijft Coornhert tijdens zijn ballingschap traktaten van religieuze en politieke aard, maar ook veel gedichten en een aantal toneelstukken.

Na de Pacificatie van Gent in 1576 mag Coornhert terugkeren naar Holland en in 1577 woont hij weer in Haarlem. Goltzius volgt zijn leermeester naar Haarlem en bouwt daar zijn carrière op. Coornhert spendeert zijn tijd aan het schrijven van traktaten, die hij nu ook in druk doet verschijnen. Hij neemt daarnaast deel aan een aantal publieke debatten met vooraanstaande Nederlandse reformatoren. Doordat zijn theologische ideeën zich nu verder verspreiden, wordt Coornhert in toenemende mate door velen als gevaarlijk beschouwd. Met de moord op Willem van Oranje in 1584, verliest Coornhert een belangrijke voorstander. Na de dood van zijn vrouw in hetzelfde jaar probeert Coornhert een nieuwe woonplaats te vinden. In 1585 is hij in Emden, waar hij zijn *Zedekunst, dat is wellevenskunste* afmaakt. Dit boek geeft in alledaags Nederlands een overzicht van Coornherts theologische en filosofische ideeën. Uiteindelijk belandt Coornhert in 1589 in Gouda, waar hij in 1590 overlijdt. Hij wordt begraven in de Goudse St.-Janskerk.

In 1630 worden de verzamelde werken van Coornhert in drie delen uitgegeven onder de titel *Dieryck Volckertsz. Coornherts Wercken*. Een deel van deze teksten was al eerder in druk verschenen, maar voor veel teksten is dit de eerste keer dat ze gepubliceerd worden. Het verschijnen van de *Wercken*, 40 jaar na Coornherts dood, laat zien dat er toen nog steeds grote interesse was voor zijn gedachtegoed. Dit geldt ook voor zijn prenten, die na zijn dood opnieuw worden uitgegeven.

2. De techniek van het etsen

Coornhert maakte zijn prenten in de etstechniek. Deze techniek werd oorspronkelijk door smeden gebruikt om metalen voorwerpen te versieren. Aan het einde van de vijftiende eeuw gebruikte Daniel Hopfer in het Duitse Augsburg voor het eerst de etstechniek om prenten te maken. Al snel worden in heel Europa, en dus ook in de Nederlanden, etsen gemaakt.

Het maken van een ets begint met een gepolijste metalen plaat, die in de zestiende eeuw meestal van koper was gemaakt. Hierop wordt een dunne laag was, een zogenaamde etsgrond, aangebracht die het metaal beschermt. In deze etsgrond worden met een etsnaald de lijnen van de afbeelding gekrast. Hierdoor wordt het metaal weer blootgesteld. Als de voorstelling klaar is, wordt de plaat enkele minuten in het zuur gelegd. Het zuur bijt, oftewel etst, het metaal op de plaats van de lijnen weg, waardoor er groeven in het koper ontstaat. Als de groeven diep genoeg zijn, wordt de plaat uit het zuur gehaald. De kunstenaar heeft dan de optie op er meer lijnen bij te tekenen en de plaat opnieuw in het zuur te leggen. De kunstenaar kan ook een deel van de lijnen met etsgrond bedekken. Als hij de plaat dan weer in het zuur legt, zullen de opengebleven lijnen dieper gebeten worden dan de bedekte lijnen. De lijnen die het langst aan het zuur zijn blootgesteld, zullen als de grootste en donkerste lijnen worden afgedrukt. Met de zestiende-eeuwse technieken was het niet mogelijk om egale kleurvlakken te etsen. Als de kunstenaar een donker vlak wilde maken, moest hij lijnen dicht naast elkaar plaatsen. Vaak werden hier lijnen kruislings overheen geplaatst, zogenaamde kruisarceringen. Na het drukken had de kunstenaar de optie om de plaat nogmaals met etsgrond te bedekken en nieuwe lijnen toe te voegen.

Wanneer de kunstenaar tevreden is met zijn afbeelding, verwijdert hij de etsgrond. De plaat wordt dan ingesmeerd met inkt, die in de geëtste groeven gaat liggen. In de prent van Abraham Bosse wordt door de man in de linker achtergrond deze handeling verricht. De overtollige inkt wordt van de plaat gewreven, maar in de groeven gelaten. Dit wordt getoond door de man linksvoor in de

ets van Bosse. De plaat wordt dan op een pers gelegd en een vochtig vel papier wordt er voorzichtig bovenop geplaatst. Hierop komt een aantal vilten dekens te liggen. De plaat, het papier en de dekens worden vervolgens samen tussen twee grote cilinders gerold, zoals te zien is in het midden van de Bosse prent. De grote druk van de cilinders perst de vilten dekens samen, die daardoor het papier in de geëtste groeven van de plaat drukken. Het vochtige papier neemt daarop de inkt in de groeven over. Wanneer vervolgens het papier voorzichtig van de plaat wordt gehaald, wordt de afbeelding onthuld. Deze afbeelding is echter spiegelbeeldig van de afbeelding op de plaat. Wanneer de kunstenaar tekst wil toevoegen, moet hij deze dus met de etsnaald in spiegelbeeld in de etsgrond aanbrengen. Nadat de prent is gedrukt wordt deze opgehangen zodat de inkt en het papier kunnen drogen.

Voor de laatste toevoegingen kon de kunstenaar gebruik maken van de burijn. Daarvoor hoefde hij niet de plaat met etsgrond te bedekken, maar kon hij met de burijn rechtstreeks in de plaat groeven maken. Dit instrument had een v-vormige punt waarmee handmatig groeven in de plaat konden worden geduwd. Coornhert gebruikte in sommige etsen een burijn om extra lijnen te zetten. Een prent waarvoor exclusief gebruikt is gemaakt van een burijn wordt een gravure genoemd. Goltzius was een meester in het maken van gravures, zijn portret van Coornhert is daar goed voorbeeld van.

Abraham Bosse, *Prentdrukkerij*. 1642, ets, 258 × 326 mm. Rijksmuseum, RP-P-OB-42.186.

Uoelch van Istaad Rom. 14/14
 Een wonder wijzen des Conincs van Span-
 nia 4 Reg. 7/13
 De schare Joan. 12/37
 7. Den ongeloovenden wert
 ghedreyght
 De verboomste Mar. 16/20 Joan. 2/1/36

Creest 2/15 fig. Dent 2/32/35 Job. 1/3
 1. God verwoide
 Den ongelooemden Istaanden haer ongheloo-
 ughed Joan. 14/11 Dent 2/12
 Christus
 Den Hoofden Marci 16/4 Marc 16/7
 Den Iohan Joan. 1/14

Aande Ubaerheyt.
 Beschryvinghe.

1. Manier van spreken

W aerheyt doen
 Hoer te nodimen de belofen.
 Dent 4/239 Jeru 2/12
 Aertwaardigh troest 4 4/3
 9/33
 Waerheyt gauen doen betandien Mich. 7/20
 2. De waerheyt is
 Christus Joan. 14/6
 E moest Gode Joan 2/17
 De Iden des Heren Mat. 11/2/24
 De schreden des Heren Mat. 11/8/16
 Alle de wijzen des Heren Mat. 13/35.

Van der Kobern Met. Acto. 22/27
 Der saken Dent. 13/24 Jona. 16/17
 Des Heren saligheyt Mat. 5/14
 Der wijzen Marc 11/4

6. Godt
 Wij dat alle mensche tot des waerheyt hem-
 selfe kennen 1 Cor. 2/4
 Vermaent de waerheyt inder eerlijgheyt Mat.
 14/7
 Okeren Jacob de waerheyt Mich. 7/20
 Vermaent de waerheyt Mat. 5/28
 Ende becomingheyt Mat. 8/12
 Verleide de siele der rechtvaardighen door de
 waerheyt ende berouperlijgheyt Mat. 5/14
 Doer waerheyt 2 Cor. 10/23
 Gheeft ons waerghelouche door het waer de
 waerheyt Jacob. 1/18
 Verleide niet de saken (strafvande) met anghel
 ende waerheyt Dent. 1/24
 Oepent de woelen, in sijn waerheyt Mat.
 9/13

1. Des waerheyt's hoedangheyt,
 Dooch den moeten ende ooghden den gae-
 den Verouperen
 Acto 7/10 22/24/27
 Mat 3/14/16/17
 De Iohan Joan 2/40
 Des woeters Iudith Gen. 17/1

6. Godt
 Wij dat alle mensche tot des waerheyt hem-
 selfe kennen 1 Cor. 2/4
 Vermaent de waerheyt inder eerlijgheyt Mat.
 14/7
 Okeren Jacob de waerheyt Mich. 7/20
 Vermaent de waerheyt Mat. 5/28
 Ende becomingheyt Mat. 8/12
 Verleide de siele der rechtvaardighen door de
 waerheyt ende berouperlijgheyt Mat. 5/14
 Doer waerheyt 2 Cor. 10/23
 Gheeft ons waerghelouche door het waer de
 waerheyt Jacob. 1/18
 Verleide niet de saken (strafvande) met anghel
 ende waerheyt Dent. 1/24
 Oepent de woelen, in sijn waerheyt Mat.
 9/13

4. Des waerheyt's
 Kennis Act 2/14 1 Cor. 2/14
 Verstaen 1 Cor. 1/28
 Verstaen 1 Cor. 1/28
 Reade Gal. 2/1
 Colosse 1 1 Tim. 1/17
 Hochwerchers 1 Joan. 3
 Verstaen gode 22/24
 Christus 1 Cor. 2/12
 Doochheyt 1 Tim. 2/17 Psal. 22/24
 Verstaen Joan 2/20
 Kijpe Dent 12/19
 Met 2 Cor. 2/12
 Oopenbaringhe 2 Cor. 4/2
 Kennis Dent. 1/20
 Bescheyt Psal. 68/24 Psal. 4/24
 Verstaen 1 Tim. 2/7
 Bescheyt Dent. 1/20
 Iohan Verach. 4/13
 Waerheyt Job. 6/25
 Okeren Joan. 16/6
 Okeren Joan. 16/6
 Hoorden Act. 16/17 2 Cor. 8/7 Eph. 1/11
 Colof. 1/7 1 Tim. 2/15 Jacob. 1/18 Mat.
 11/16

6. Godt
 Wij dat alle mensche tot des waerheyt hem-
 selfe kennen 1 Cor. 2/4
 Vermaent de waerheyt inder eerlijgheyt Mat.
 14/7
 Okeren Jacob de waerheyt Mich. 7/20
 Vermaent de waerheyt Mat. 5/28
 Ende becomingheyt Mat. 8/12
 Verleide de siele der rechtvaardighen door de
 waerheyt ende berouperlijgheyt Mat. 5/14
 Doer waerheyt 2 Cor. 10/23
 Gheeft ons waerghelouche door het waer de
 waerheyt Jacob. 1/18
 Verleide niet de saken (strafvande) met anghel
 ende waerheyt Dent. 1/24
 Oepent de woelen, in sijn waerheyt Mat.
 9/13

5. De waerheyt
 Christus 1 Cor. 12/10
 Gode Mat. 10/27/31 Rom. 1/2/10/18
 Des Heren Mat. 22/29
 Des Conincs Gal. 2/7 14 Colof. 1/15
 Des ghelooemden 1 Joan. 1
 Des woeters Dent 1/9

6. Godt
 Wij dat alle mensche tot des waerheyt hem-
 selfe kennen 1 Cor. 2/4
 Vermaent de waerheyt inder eerlijgheyt Mat.
 14/7
 Okeren Jacob de waerheyt Mich. 7/20
 Vermaent de waerheyt Mat. 5/28
 Ende becomingheyt Mat. 8/12
 Verleide de siele der rechtvaardighen door de
 waerheyt ende berouperlijgheyt Mat. 5/14
 Doer waerheyt 2 Cor. 10/23
 Gheeft ons waerghelouche door het waer de
 waerheyt Jacob. 1/18
 Verleide niet de saken (strafvande) met anghel
 ende waerheyt Dent. 1/24
 Oepent de woelen, in sijn waerheyt Mat.
 9/13

6. Godt
 Wij dat alle mensche tot des waerheyt hem-
 selfe kennen 1 Cor. 2/4
 Vermaent de waerheyt inder eerlijgheyt Mat.
 14/7
 Okeren Jacob de waerheyt Mich. 7/20
 Vermaent de waerheyt Mat. 5/28
 Ende becomingheyt Mat. 8/12
 Verleide de siele der rechtvaardighen door de
 waerheyt ende berouperlijgheyt Mat. 5/14
 Doer waerheyt 2 Cor. 10/23
 Gheeft ons waerghelouche door het waer de
 waerheyt Jacob. 1/18
 Verleide niet de saken (strafvande) met anghel
 ende waerheyt Dent. 1/24
 Oepent de woelen, in sijn waerheyt Mat.
 9/13

7. Christus
 Is de waerheyt Joan. 14/6 Ende des waer-
 heyt's ghelooemden Joan. 16/17
 Hoer waerheyt Joan. 16/7
 Iohan waerheyt Act. 4/26

Dirck V. Coornhart, *Loci Communes*
 in I. Deel van Dieryck Volckertsz.
 Coornharts wercken (Amsterdam:
 Colom, 1630), fol. 38v-39r.
 Collectie Oude boekerij van
 de Stichting Bibliotheek
 Zuid-Kennemerland te Haarlem,
 Noord-Hollands Archief.

3. Op zoek naar waarheid

Gedurende zijn hele leven was Coornhert op zoek naar waarheid. In zijn prenten en toneelstukken richt Coornhert zich voornamelijk op het doorgronden van de lusten en begeerten van de mens. Coornhert is dus voornamelijk geïnteresseerd in het verwerven van waarheid over het individuele menselijk bestaan, oftewel zelfkennis. Coornhert beschouwde de zoektocht naar waarheid als een lang proces, waarbij telkens kleine stapjes worden gezet. Alsmear wordt iets meer waarheid vergaard. Coornhert beschouwde de Bijbel als de ultieme bron van waarheid. De Bijbel werd echter door de verschillende christelijke stromingen radicaal anders geïnterpreteerd. Om het vinden van waarheid in de Bijbel te bevorderen, stelde Coornhert de *Loci Communes* samen. De *Loci Communes* is Coornherts levenswerk, hij heeft er meer dan dertig jaar aan gewerkt. Het is een citatenboek van Bijbelverzen, die zijn gegroepeerd in hoofdstukken met onderwerpen zoals God, Christus, liefde, hoop en waarheid. In elk hoofdstuk worden de citaten onderverdeeld. Het hoofdstuk over waarheid heeft deeltitels zoals ‘De wercken des waerheys’, ‘Der waerhey ghetuyghnis heeft ghegheven’, en ‘Toegheschickte middelen om de waerhey, ende des selfs kennisse te verkrijghen’. Onder elke deeltitel staan citaten die het desbetreffende aspect van waarheid belichten. Door de Bijbelverzen op deze manier te rangschikken kon Coornhert voor zichzelf en anderen overzichtelijk alles laten zien wat de Bijbel over waarheid meedeelt. Helaas is de *Loci Communes* niet in zijn geheel gedrukt, waardoor vele hoofdstukken verloren zijn gegaan. Van een overgeleverde brief weten we onder andere dat Coornhert ook aan een hoofdstuk over de leugen had gewerkt. Coornhert stelde de *Loci communes* samen omdat hij een objectieve manier om de Bijbel te benaderen wilde aanbieden. Dit betekent echter niet dat Coornhert de Bijbel volledig letterlijk nam, hij nam verzen op die zowel letterlijk als figuurlijk verband hielden met de thema's van zijn hoofdstukken.

Het gebruik van personificaties

Een groot aantal van de verzen die onder Coornherts prenten staan, kunnen ook in de *Loci communes* gevonden worden. Dit suggereert dat Coornhert zijn collectie Bijbelverzen raadpleegde voor het maken van zijn prenten. Bijbelverzen vormen regelmatig de inspiratie voor Coornherts prenten. In de voorstellingen die we in dit boekje onder de loep nemen, worden de lessen van de Bijbelverzen vertolkt door personificaties. Een personificatie is een abstract concept dat verbeeld is als een menselijke figuur. Daarbij heeft het de mogelijkheid gekregen om te denken, te spreken en te handelen. De personificatie handelt echter altijd op een manier die representatief is voor het concept dat het verbeeldt. De personificatie Waarheid, bijvoorbeeld, probeert in al haar handelingen altijd de waarheid te openbaren. De identiteit van een personificatie wordt kenbaar gemaakt door middel van zijn of haar kleding en houding, maar voornamelijk door objecten, de zogenaamde attributen, die ze bij zich draagt. Het geslacht van de personificatie was bijna altijd gebaseerd op het grammaticale geslacht van het verwezenlijkt concept. In het Nederlands zijn, bijvoorbeeld, alle woorden eindigend op -de en -heid vrouwelijk. Omdat in zowel het Latijn als in het Nederlands veel abstracte begrippen vrouwelijk zijn (*vrede, waarheid*) wordt het merendeel van de personificaties als vrouw verbeeld. Tegenwoordig is de bekendste personificatie Vrouwe Justitia, die de rechtvaardigheid representeert. Ze draagt een blinddoek die staat voor recht-

spraak zonder aanzien des persoons. In één hand houdt ze een weegschaal vast waarmee ze feiten en omstandigheden afweegt. In de andere hand heeft ze haar zwaard, waarmee ze de zwaarste straf uitvoert: onthoofding. Rechtvaardigheid is een van de weinige personificaties die vandaag nog regelmatig wordt gebruikt. Ze is bijvoorbeeld opgenomen in het logo van de Nederlandse Raad voor de rechtspraak. In de zestiende eeuw was het gebruik van personificaties bijzonder populair. Door verschillende personificaties samen in een prent op te nemen, kon Coornhert een ingewikkeld betoog in de vorm van beelden weergeven. Elke personificatie handelt namelijk naar de eigenschap of (on)deugd die hij of zij verbeeldt.

Logo van de Rechtspraak, Nederland, 2016.

Vierde deel / 1. wtcomen.

Inder doechden school leert hem de meſtreſſe vvaerheyt
Tquaet laten, en tgoet doen, met bev. yjſſch er claerheyt.

Waerheyt. Menſche. Goeds wille.
Quade ghrwoonte.

Gelck geen Goghe / hoe claer ooc van gheſichte
Eentich dine mach kennen / ſonð hulpe vāt lichte
Do mach niemants hert ſonder mijn Hemelſche
claerheyt

Sode kennen / want ick ben deewighe waerbruyt
Die als ren ghemeenſchynende claere Sonne
Myn licht / den open ogen (myns begeerlyc) ionne
Om hem te leden (ſonder peet dolens of ſueruens)
Tot het ware goet / doot den rechtē wech des leuēts
De Menſch is vande logen afkeerlyc // gemacke
Do dat hy nu van herten begheerlycken // haecht
Om in dees ſchole van mijn leſſen te hoozen
Des room ick ſyn begheerten van ſelf te voozen
Saende den goetwilligen Menſch int gemoete.

Menſche.

Segt Eerwaerdighe Van nabehoorlyche groete
Waer vinde ick den Meesterſſe (my onbekent)
Van deſer ſcholen? Waerheyt.

Doecht niet Doon / ſo is v omtrent
Ick ben dien ghy ſoecht / ſegt / wat is v beſteuen?
Menſch.

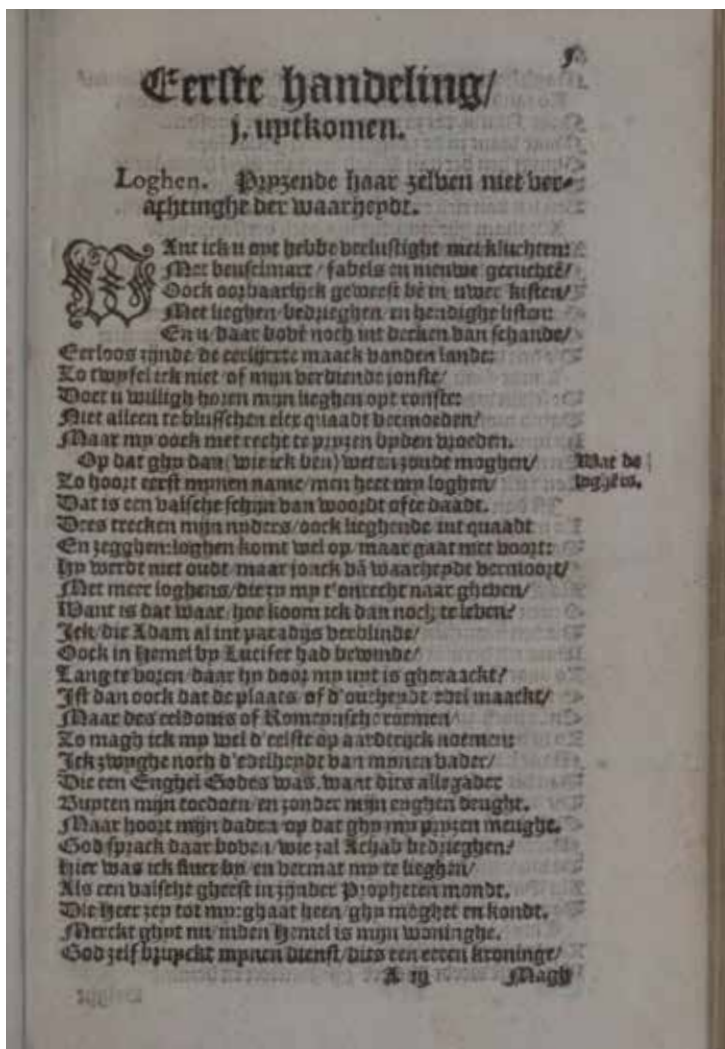
o hochwylſe Soddinne / woudy gherkenen
Metter doechden leering / my onwylſe Menſche
Wat waer mynder Herten begeerlycxte wenſche.
Waerheyt.

Waer toe / menſch / ſoect ghy der doechden leering?
Ja /

Dirck V. Coornhert, *Comedie van liefen leedt* (Utrecht: Coenraet Hendricksz voor Harper Joosten in de Papeſtraat Den Haag, 1582), vierde deel, eerste uitcomen.

Collectie Oude boekerij van de Stichting Bibliotheek Zuid-Kennemerland te Haarlem, Noord-Hollands Archief.

Dirck V. Coornhert,
T' roerspel vanden
kettersche werelt (Gouda:
Jasper Tournay, 1590),
pag. 5.
Collectie Oude boekerij van
de Stichting Bibliotheek
Zuid-Kennemerland te
Haarlem, Noord-Hollands
Archief.

Wanneer de personificaties Rechtvaardigheid en Waarheid in een afbeelding met elkaar in samenspraak zijn, kan een argument over het belang van de waarheid in het eerlijke verloop van het rechtsproces worden geïllustreerd.

De personificatie Waarheid

Voor sommige begrippen, zoals Rechtvaardigheid, was er al een lange visuele traditie, waar Coornhert zich bij aansloot. In de verbeelding van een nieuwe personificatie kon de kunstenaar echter heel creatief zijn. Hieronder komt een aantal voorbeelden van Coornherts zelf bedachte personificaties aan bod. Een door Coornhert veel gebruikte personificatie is Waarheid. Zowel in het Nederlands als in het Latijn (*Veritas*) is dit een vrouwelijk woord, de personificatie is dan ook een vrouw. Zij wordt naakt afgebeeld, want we spreken van ‘naakte waarheid’ en ‘waarheid onthullen’. De verbeelding van Waarheid als naakt was in de beeldende kunst al in de 14de eeuw een traditie geworden, maar Coornhert verbindt haar met een tweede eigenschap. In ons dagelijks spreken associëren we waarheid met licht: we spreken van ‘waarheid aan het licht brengen’ of ‘waarheid verhullen’. Coornhert was zich bewust van dit verband en maakte er volop gebruik van in zowel zijn prenten als zijn geschreven werken.

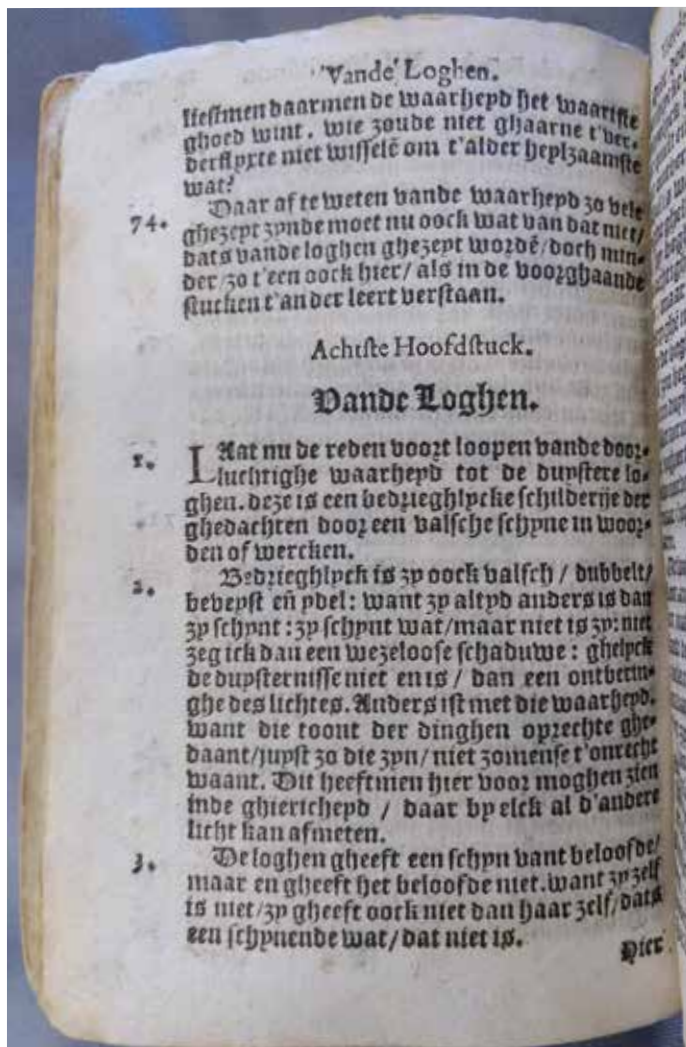
Dit verband tussen Waarheid en het licht komt duidelijk naar voren in Coornherts toneelstuk, de *Comedie van lief en leedt*. Hoewel dit werk pas in 1582 in druk verscheen, was het al vijftien jaar eerder geschreven. Coornhert vermeldt precies waar en wanneer hij dit stuk heeft voltooid: ‘Ghemaect den XIIJ Octobris, Anno 1567. Inden Haghe binnen de Ghevanghenisse’. Coornherts toneelstukken vallen onder het genre *zinnespel*, een typisch Nederlandse theatervorm waarin personificaties de hoofdpersonen zijn. Deze personificaties gaan in het spel met elkaar het gesprek aan en verwoorden zo de theologische argumenten van de schrijver. Het toneel heeft één groot voordeel ten opzichte van de beeldende kunst: de figuren kunnen praten. Door naar de dialogen van de spelen te kijken, kan men informatie verwerven die kan helpen bij het begrijpen van de prenten. In de *Comedie van lief en leedt* moet de hoofdpersoon Mensche kiezen tussen de goedheid van God en het werelds verstand. Nadat

hij aanvankelijk de verkeerde beslissing neemt, komt Mensche tot bezinning. In de School der Doechden leert Mensche vervolgens hoe hij een goed leven kan leiden, zijn leraar is Waerheydt. Waerheydt introduceert zich in een redevoering waarin ze de metafoor van de zon gebruikt om zichzelf te beschrijven: ‘ick ben deewighe waerheydt, die als een ghemeenschijnende claere Sonne mijn licht den open ogen ionne [gunne] om hem te leijden tot het ware goet.’ Net als onze ogen licht nodig hebben om te kunnen zien, hebben we waarheid nodig om de juiste keuzes te kunnen maken. De relatie tussen het licht en waarheid gaat terug op Matteus 3:21: ‘Maar wie de waarheid doet, gaat naar het licht, opdat van zijn daden moge blijken dat zij in God zijn gedaan’. De associatie tussen waarheid en licht komt terug in een aantal van Coornhert’s prenten, waarin Waarheid te zien is met een aureool van de zon.

De schaduw van Leugen

In de zoektocht naar waarheid zijn leugens het grootste obstakel. Het concept van de leugen wordt eveneens in Coornhert’s prenten en toneelstukken gepersonifieerd. Zo ook in *T’ roerspel vanden kettersche werelt*, geschreven vóór 1567, toen Coornhert in Haarlem woonachtig was. Het woord ‘roerspel’ is door Coornhert zelf bedacht, waarschijnlijk als alternatief voor het Griekse woord ‘tragedie’. Coornhert was namelijk lid van een beweging die het gebruik van het Nederlands wilde stimuleren en daarom leenwoorden vermeed.

Het stuk volgt twee personages die tegenovergestelde keuzes maken. Al de Werelt, die alle mensen in de wereld representeert, besluit om naar Ghelt en Loghen [leugen] te luisteren en verzamelt zo veel mogelijk geld en bezittingen. Zeltsaam daarentegen leeft een sober leven en is gelukkig met weinig. Wanneer de kettermeester Waerheydt komt om oordeel te vellen over hun keuzes, krijgt Zeltsaam een plek in de hemel maar moet Al de Werelt eeuwig branden in de hel. Het spel begint met een rede van Loghen, die zijn eigenschappen en macht beschrijft. Hij introduceert zichzelf: ‘Zo hoort eerst mynen name, men heet my loghen, Dat is een valsche schijn van woordt ofte daadt’. De leugen als een ‘valse schijn’ is een idee dat alsmat terugkomt in Coornhert’s werk. Een leugen schijnt waar te zijn; hij heeft het uiterlijk van

Vande Loghen.

heestmen daarmen de waarhepd het waartste
ghoed wint. wie zoude niet ghaarne t'ber-
derckpste niet wisselē om t'alder heplzaamste
wat?

74. Daar af te weten vande waarhepd zo vele
ghezept zynde moet nu oock wat van dat niet/
dats vande loghen ghezept wordē / doch min-
der zo t'een oock hier / als in de voozghaande
stukken t'ander leert verstaan.

Achtste Hoofdstuck.

Vande Loghen.

1. **L**aat nu de reden voozt loopen vande dooz-
luchtrighe waarhepd tot de dunstere lo-
ghen. deze is een bedrieghlycke schildertje der
ghedachten dooz een valsche schynne in wooz-
den of wercken.

2. Bedrieghlyck is zo oock valsch / dubbelt /
bebeyst en pdel: want zo altyd anders is dan
zo schynnt: zo schynnt wat / maar niet is zo: niet
zeg ick dan een wezeloose schaduwē: ghelycke
de dupsternisse niet en is / dan een ontbecin-
ghe des lichtes. Anders ist met die waarhepd.
want die toont der dinghen oprechte ghe-
daant / jupst zo die zyn / niet zomense t' onrechte
waant. Dit heestmen hier vooz moghen zien
inde ghierichepd / daar by elck al d'andere
licht kan afmeten.

3. De loghen gheeft een schyn vant beloofde /
maar en gheeft het beloofde niet. want zo zelf
is niet / zo gheeft oock niet dan haar zelf, dats
een schynende wat / dat niet is.

Diec

Dirck V. Coornhert, *Zedekunst dat is Wellevenskunste, vermids waarheyds kennisse van den mensche, van de zonden ende van de deughden*, 1586, fol. 170v. Rijksmuseum.

waarheid, maar is niet echt. Omdat de leugen zich voordoet als waarheid kan het moeilijk zijn haar te herkennen, men moet daarom altijd op zijn hoede zijn.

In zijn *Zedekunst, dat is Wellevenskunste* geeft Coornhert verdere toelichting op het uiterlijk van de leugen. Het boek geeft in duidelijke Nederlandse taal een uiteenzetting van Coornherts theologie en levensfilosofie. In opeenvolgende hoofdstukken bespreekt Coornhert tegenstrijdige concepten: deugd en zonde, wijsheid en dwaasheid, en zo ook waarheid en leugen. Net als in *T' roerspel vanden kettersche werelt*, wordt de leugen beschreven als valse schijn: 'zy schynt wat, maar niet is zy; niet, zeg ick, dan een wezeloose schaduw, ghelyck de duysternisse niet en is dan een ontberinghe des lichtes.' Coornhert associeert waarheid met licht en om dit te contrasteren wordt de leugen omschreven als een schaduw; een vorm zonder substantie die gecreëerd wordt door de afwezigheid van het licht. Deze conceptie van de leugen komt overeen met Coornherts ideeën over goed en kwaad. Het kwaad als zodanig bestaat niet, want dat zou suggereren dat God (de schepper van alles) het kwaad had gemaakt. In plaats daarvan betoogt Coornhert dat het kwaad enkel de afwezigheid van het goede is. Zo is de leugen de afwezigheid van waarheid en een schaduw de afwezigheid van het licht.

Coornhert neemt de metafoor van de leugen als een wezenloze schaduw over in zijn prenten, waar Leugen als een zwarte schaduw wordt afgebeeld. Waarheid daarentegen wordt vertoond als een naakte vrouw, want zij 'toont der dinghen oprechte ghedaant[e]'.¹

Hieronder wordt een selectie van Coornherts prenten in detail besproken. Alle hebben het belang van waarheid als onderwerp. Hoewel Coornhert een zeer christelijke insteek nam, is de boodschap van zijn werken nog steeds relevant: niet zomaar de woorden van anderen geloven, maar zelf kritisch kijken en een beslissing maken gebaseerd op je eigen observaties.

4. Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde

De serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde* bestaat uit vier etsen die samen in de vorm van een verhaal een sterke boodschap afgeven over de gevolgen van het afwijzen van waarheid. Het idee voor de serie kwam van Coornhert en de inhoud weerspiegelt duidelijk zijn gedachtegoed. Hendrick Goltzius heeft aan de hand van Coornherts instructies ontwerptekeningen gemaakt. Deze zijn vervolgens door Coornhert in een plaat geëtst. De serie is gemaakt circa 1576-1577, de periode waarin Coornherts ballingschap in Duitsland na jaren tot een einde komt en zowel meester als leerling naar Haarlem verhuizen.

Onder elke afbeelding in de serie staat een aantal regels tekst. De bovenste regels zijn Bijbelverzen. Ze zijn in het Latijn geciteerd, maar omdat het Bijbelboek en het hoofdstuk worden gegeven kunnen kijkers die deze taal niet beheersen de verzen opzoeken in hun eigen Bijbel. Door de verzen in het Latijn te geven dwong Coornhert zijn kijker om zelf de Bijbel open te slaan. Hoewel op de prenten een enkele Bijbelse regel wordt gegeven, zijn vaak andere verzen uit het geciteerde hoofdstuk ook relevant voor de interpretatie van de prent. Pientere lezers die de Bijbel raadpleegden tijdens het kijken konden dus verdere aanwijzingen vinden voor het interpreteren van de afbeelding. Daarnaast gaf Coornhert de kijker een voorzetje met zijn inscripties in het Nederlands, die uitleg geven over de scène. Coornherts keuze voor het Nederlands laat zien dat hij met zijn prenten een publiek in eigen land probeerde te bereiken.

Betoverde Wereld

Op de eerste prent uit de serie zijn vier personificaties afgebeeld. Door deze personificaties met elkaar in verband te brengen heeft Coornhert een visueel argument opgebouwd. Rechts staat *Opinie* (*Opinio*), die valse en misleidende meningen representeert. In haar kapsel is een aantal brillen verwerkt. Brillen waren symbolen van bedrog. 'Iemand een bril verkopen' en 'iemand een bril

op de neus zetten' waren beide gezegden om aan te geven dat iemand bedrogen wordt. In het Nederlandse onderschrift wordt *Opinie Valsce Waen* genoemd, wat bevestigt dat haar uitingen leugens zijn. Ze leest uit een boek, waarvan de inhoud niet duidelijk is. Het zou de Bijbel kunnen zijn, die zij vals interpreteert, of een boek met wereldlijke kennis. In ieder geval oefenen haar woorden invloed uit op *Wereld (Mundus)*, die in het midden staat en een zotskap draagt. Hij personificeert alle mensen van de wereld en is dus ook een belichaming van de kijker. Hij wordt omschreven als betoverd (*fascinatus*) en bevindt zich in een toverkring, omgeven door magische symbolen en objecten zoals de brandende kaars, wijwater kwasten, en een bolle spiegel.

Waarheid (*Veritas*) loopt naakt het beeld in; ze heeft niets te verbergen. Ze wijst naar zichzelf en vraagt daarmee de aandacht van *Wereld*. *Wereld* kijkt haar niet aan, hij heeft geen oog voor haar. Hij is zo in de ban van *Opinie*, dat hij volgens de inscriptie 'trouwe Waerheit haet'. Hij heft daarom zijn zwaard dreigend richting *Waarheid*. Het citaat van Galaten 4:16 suggereert wat *Waarheid* tegen *Wereld* zegt: 'En nu ben ik uw vijand geworden omdat ik u de waarheid zei?'

In de rechterbovenhoek stort *Rechtvaardigheid (Justitia)* zichzelf de afgrond in. Ze heeft haar attribuut van de weegschaal laten vallen. Als de waarheid niet wordt geaccepteerd dan kan er ook geen eerlijk proces meer plaatsvinden.

Dirck V. Coornhert naar Hendrick Goltzius. *Verkeerde overtuiging vervreemdt de wereld van de waarheid* van de serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde*. Ca. 1576 - 1577, ets en gravure, 213 x 250 mm. Rijksmuseum, RP-P-BI-6594.

Valsce Waen den Werlt so betovert en bedriecht: Dat hi trouwe Waerheit haet, des het recht vervliet.

Hij werd weggerukt, opdat geen boosheid zijn inzicht zou vertroebelen en geen bedrog zijn ziel zou verleiden. (*Wijsheid 4:12*)

En nu ben ik uw vijand geworden omdat ik u de waarheid zei? (*Galaten 4:16*)

In het onderschrift schrijft Coornhert dat als gevolg van Werelds haat voor Waarheid 'het recht vervliet'.

Waarheid verruild voor Leugen

In de tweede ets worden drie van de personages uit de vorige prent bijgestaan door een nieuwe figuur: Leugen (*Mendacium*). In tegenstelling tot de naakte Waarheid is de Leugen geheel verduisterd en afgebeeld als een schaduw. Ze heeft twee hoofden want ze spreekt met twee monden; ze is bedrieglijk. In haar handen verheft ze een masker. Dit object symboliseert bedrog omdat het iemands ware uiterlijk verhuult of vermomt. Het woord 'mom', dat we nog steeds terugzien in het woord 'vermommen', betekende 'masker' of 'gemaskerde'. Leugen staat op het punt om het masker voor het gezicht van Waarheid te plaatsen, waardoor ze niet meer herkenbaar zal zijn. Wie Waarheid zoekt, zal haar niet meer kunnen vinden.

Rechts van Waarheid staat Wereld, in de prent wordt hij als dwaas (*stultus*) beschreven. Opinie staat dicht achter hem en spiegelt zijn houding, zo stuurt zij Werelds acties. Samen trekken ze een mantel over het hoofd van Waarheid, waardoor zij niet meer zichtbaar zal zijn. Waarheid kan zich niet verzetten, haar handen zijn geboeid. Door de misleiding van Wereld door Opinie en Leugen is Waarheid '[ge] cluijstert, vermomt en bedect'.

Dirck V. Coornhert naar Hendrick Goltzius. *De valse waan ruïneert de wereld: De waarheid verborgen door leugen* van de serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde*. Ca. 1576 - 1577, ets en gravure, 201 × 252 mm. Rijksmuseum, RP-P-BI-6595.

Door valsche Waen en logen dubbeld tvolck vergeect: Den naecten Waerheit cluijstert vermomt en bedect.

Allen die door hun ongerechtigheid de waarheid onderdrukken (Romeinen 1:18)
Zij hebben de goddelijke waarheid verruild voor de leugen (Romeinen 1:25)

— Eorum qui veritatem Dei in multis dicunt. (Rom. 1.)
 Doch welche Wirt in lazen dabbell vrick verget.

Qui committunt veritatem Dei in mendacium. (Rom. 1.)
 Den waerheit Waerheit dabbell vrommen en beder.

Met haar geboeide handen wijst Waarheid zowel naar haarzelf als naar Leugen, daarmee verwijst ze naar de geciteerde regels uit Romeinen 1:25: ‘Zij hebben de goddelijke waarheid verruild voor de leugen’. In de Bijbel staat een paar regels hoger, bij Romeinen 1:21: ‘Zij beweerden wijzen te zijn maar werden dwazen’. Wereld denkt de juiste beslissing te nemen, maar in wezen is door Leugen en Opinie ‘tvolck vergeet’ [het volk (oftewel Wereld) gek gemaakt].

Met één voet in het graf

In de volgende afbeelding uit de serie staat de dwaze Wereld weer centraal. Achter hem staat Opinie, die hem nogmaals adviseert. Haar advies is echter niet betrouwbaar: met haar rechterhand verwezenlijkt ze het gezegde ‘iemand een bril op de neus zetten’. Met haar andere hand wijst Opinie naar Leugen, die aan Wereld een grote stokbeurs overhandigt. Een stokbeurs is een stok of hendel waaraan verschillende zakken zitten, gevuld met geld. Hij ontvangt ook een *cornucopia*: een hoorn des overvloeds. In deze hoorn zitten verschillende objecten die wereldse verlangens symboliseren: een kroon en scepter voor de macht en een beker voor de overvloed. Ook is hier een beeldje van de naakte Venus te zien, die met haar Cupidopijl de lust verbeeldt. In ruil voor al dit geld en genoeg overhandigt Wereld zijn hart aan Leugen. Leugen is hier nogmaals afgebeeld als een schaduw, ditmaal niet alleen met twee hoofden, maar ook met twee torso’s. Hierdoor belichaamt ze haar verraderlijke dubbelhartigheid.

Dirck V. Coornhert naar Hendrick Goltzius. *Dwaze wereld verkiest het tijdelijke goed* van de serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde*. Ca. 1576 - 1577, ets en gravure, 205 × 252 mm. Rijksmuseum, RP-P-BI-6596.

Door Waen en logens list de werlt dwaeslijc verkiest: Het tijtlijc voort eeuwich goedt, des hijt beid verliest.

Die gezaaid werd tussen distels is hij die het woord wel hoort, maar dit wordt door de zorgen van de wereld en de begoocheling van de rijkdom verstikt en zo blijft het zonder vruchten. (Matteüs 13:22)

Wereld staat met één voet in het graf. Dat hij nog maar een korte tijd op aarde heeft wordt aangegeven door de zandloper waarop zijn andere voet rust. De Nederlandse inscriptie suggereert dat hij zijn plek in de hemel heeft verloren: 'de werlt dwaeslijc verkiest: Het tijtlijc voort eeuwich goedt, des hijt beid verliest'.

Van rechts poogt Waarheid tevergeefs de scène te onderbreken. Ze loopt naar Wereld, haar ene hand wijzend op haar hart, terwijl ze met de ander een kruis voor zich houdt. Wereld heeft echter geen aandacht voor de Goddelijke Waarheid. Door de bril van Opinie is het wellicht voor hem niet eens meer mogelijk om Waarheid te zien.

Het geciteerde Bijbelvers is ontleend aan de gelijkenis van de zaaier (Mattheüs 13: 1-23). Een zaaier strooit zaden op een pad, tussen stenen, te midden van distels en op vruchtbare grond. Op elke ondergrond hebben de zaden een andere kans om te ontkiemen en te groeien. Elk type zaad is representatief voor een reactie op het woord van God. De mensen worden vergeleken met zaden die er niet in slagen om tussen de distels vrucht te dragen. Ze hoorden het woord van God wel, maar 'door de zorgen van de wereld en de begoocheling van de rijkdom' accepteren ze het niet. In de prent is Wereld zo iemand: het woord is aan hem verkondigd door Waarheid, maar hij heeft het afgewezen in het voordeel

Dirck V. Coornhert naar Hendrick Goltzius. *Verkeerde Overtuiging leidt de wereld naar de hel* van de serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde*. Ca. 1576 - 1577, ets en gravure, 213 × 251 mm. Rijksmuseum, RP-P-BI-6597.

Waerheit leidt opt straet gebonden in gequelle: Rechtvaerdicheit vlucht, Waen cruidd den Werelt nade helle.

De rechtvaardigheid blijft in de verte staan. Ja, de waarheid wordt op het plein ten val gebracht, en het recht wordt nergens toegelaten. (Jesaja 59:14)

Tegen de heerschappijen, tegen de machten, tegen de wereldbeheersers van deze duisternis (Efesiërs 6:12)

Lycitica limae fides, quia cernitur in platea Veritas, et arguitur non potuit ingredi. Jf. 12. — A diversis principibus et principibus, aduersus mundi rectores tenebrosi haerent. Ep. 6.
Waarheit luidt opse fterre gekonden in gequelle. — Reckenaar dieheit vluiche, Waeren conde di Weerli nade helle.

van de verleidingen van Leugens en Opinie. De kijkers wordt hier gevraagd of zij in het dagelijks leven ook het woord van God ondergeschikt maken aan wereldse genoegens.

Naar de Hel

In de laatste prent in de serie staat Opinie centraal. In haar kruiwagen ligt een *globus cruciger*: een wereldbol met een kruis dat symbool staat voor het christelijke gezag over de wereld. De wereldbol ligt echter op de kop, het kruis is naar beneden gericht. De wereldbol heeft hier de personificatie van de Wereld vervangen. Door van het gebruik van een personificatie af te zien en in plaats daarvan een levenloos object te gebruiken, geeft Coornhert aan dat de wereld alle controle over zichzelf heeft verloren. De wereld is nu volledig in de macht van valse Opinie. Opinie gebruikt haar macht over de wereld door de wereldbol regelrecht de hel in te rijden: links laaien de vlammen van de hel op uit een diep ravijn. Voor de kijker fungeert dit als een waarschuwing: als jij, wereldbewoner, waarheid afwijst, ben jij ook op weg naar de hel.

Waarheid kan niets doen om de wereld te helpen, ze ligt geketend aan de grond, haar handen en voeten geboeid. In de rechterbovenhoek staat nogmaals Rechtvaardigheid. Haar attributen van het zwaard en de weegschaal liggen op de grond. Zonder Waarheid zijn ze onbruikbaar. Haar vleugels zijn een woordspel op de tekst van het onderschrift: 'Rechtvaerdicheit vlucht'. Rechtvaardigheid 'gaat op de vlucht' (ze vertrekt), maar 'vlucht' verwijst ook naar vliegen met vleugels.

Wereld is de personificatie waarmee in deze serie de kijkers worden aangesproken. De prenten sporen de kijkers aan om zich te realiseren op welke manieren zij zelf blind zijn voor waarheid. Als de kijkers hun gedrag niet aanpassen, zullen ook zij naar de hel gaan.

[Detail uit prent op pagina 33](#)

Veritas

5. De kracht van de waarheid

De achtdelige serie *De kracht van de waarheid* heeft Coornhert geëitst naar de ontwerptekeningen van Adriaan de Weert. De Weert kwam oorspronkelijk uit Brussel. Zijn stijl was sterk beïnvloed door Parmigianino (1503-1540), wiens werk hij tijdens zijn een studiereis in Italië had bestudeerd. In 1566 woedde in Vlaanderen de beeldenstorm, waarna De Weert naar het Duitse Keulen verhuisde. Daar voorzag hij Coornhert van tekeningen voor een aantal series en losstaande prenten. De ideeën voor deze tekeningen waren bedacht door Coornhert, de etsen die Coornhert aan de hand van deze tekeningen maakte laten dan ook zijn kenmerkende gedachtegoed zien. De Weert was een Lutheraan, maar had blijkbaar geen problemen met het uitbeelden van Coornherts ideeën. Coornhert en De Weert hadden niet alleen een professionele relatie, maar waren ook vrienden. In een onvoltooid lofdicht over De Weert, schrijft Coornhert toepasselijk: 'Aan waarheids trouw heeft vriend zyn meeste lust'.

De kracht van de waarheid bestaat uit acht prenten, waarvan er hier vier zullen worden besproken. Er is binnen de serie geen verhaallijn, maar wel een thematische samenhang. Elke prent is een visualisatie van een Bijbelvers, dat onderaan de prent in het Latijn wordt geciteerd. Daarnaast heeft elke prent een Nederlands onderschrift dat verdere uitleg geeft. Elk werk laat op een nieuwe

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert. *De Boetvaardige brengt de Waarheid aan het licht* van de serie *De kracht van de waarheid*. 1566-1578, ets en gravure, 279 x 210 mm. Noord-Hollands Archief, NL-HIMNHA_1477_53007796

Die waarheit claer wast wt het aertrijc vuil en swert, Als de mensch sijn sonden belijft wt al sijn hert, En dan siet wten hemel Goods Rechtvaardicheit, Als berou t'hert scoort wt boosheits onwaardicheit.

Dan wast waarheid op uit de aarde, reikt gerechtigheid neer van de hemel. (Psalm 84 [85]:12)

manier zien hoe men waarheid kan accepteren en wereldlijke verleiding moet weerstaan.

Waarheid aan het licht gebracht

De eerste prent in de serie vertoont drie figuren op een diagonale lijn. In het midden staat de mannelijke Boetvaardige (*Poenitens*) tussen twee vrouwelijke personificaties. Hij kijkt naar boven, waar Rechtvaardigheid (*Justitia*) op een wolk zit. Ze draagt de blinddoek die staat voor rechtspraak zonder aanzien des persoons en houdt de weegschaal vast waarmee ze feiten en omstandigheden afweegt. Het kruisbeeld dat ze vasthoudt betekent dat ze de goddelijke rechtvaardigheid brengt.

Ondertussen kruipt in de linkeronderhoek Waarheid (*Veritas*) uit een kloof. Naast haar herkenbare naaktheid wordt haar identiteit ook uitgebeeld door de aureool boven haar hoofd. Deze is gedecoreerd met een afbeelding van de zon, dit is een toespeling op het verband tussen waarheid en licht. ‘De waarheid aan het licht brengen’ is een uitdrukking die we nog steeds gebruiken. In de prent komt Waarheid tevoorschijn uit de donkere aarde, opnieuw zichtbaar in het daglicht. Haar verschijnen is een gevolg van het vertonen van berouw door de Boetvaardige: hij houdt met beide handen zijn hart vast en scheurt het open. Door de belijdenis van de Boetvaardige komt Waarheid aan het licht. De aanwezigheid van Waarheid scheidt vervolgens de mogelijkheid

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert. *Wie begeerte en leugen doodt wordt gelauwerd door waarheid* van de serie *De kracht van de waarheid*. 1566-1578, ets en gravure, 278 x 210 mm. Noord-Hollands Archief, NL-HlmNHA_1477_53007800

Gaerne versamen vogels van eender veren, So comt ooc die waerheit metten crone der eeren, Bi hem die waerheit werct int doden dadelijc, Van quaeij begeerten en logen verradelyc.

De waarheid keert steeds terug naar wie haar beoefenen (Ecclesiasticus 27:10 [Wijsheid van Jesus Sirach 27:9])

voor Rechtvaardigheid om neer te dalen op aarde. Deze boodschap is direct gebaseerd op het geciteerde Bijbelvers: 'Dan wast waarheid op uit de aarde, reikt gerechtigheid neer van de hemel' (Psalm 84 [85]:12). Gods Rechtvaardigheid zal barmhartig zijn jegens de Boetvaardige.

Leugen overwonnen

De vijfde prent uit de serie geeft een weergave van de gewelddadige strijd tegen de leugen. Beoefenaar van Waarheid (*Operans Veritatem*) staat triomfantelijk over de lichamen van Leugen (*Mendacium*) en Blinde Begeerte (*Amor Coecus*). Met zijn lange speer doorboort hij de zij van Blinde Begeerte, die het uiterlijk heeft van een jongen. De pijlenkoker op zijn rug en de boog naast hem verwijzen naar de wapens van Cupido, de zoon van de liefdesgodin Venus. Zijn blindheid, veroorzaakt door de blinddoek die hij draagt, symboliseert de lust zonder rede. Hij ligt dwars over het lichaam van Leugen, die net als in de serie *Verkeerde overtuiging richt de wereld te gronde* een gemaskerde schaduw is. De boodschap is dat door in en met waarheid te leven leugens en blinde begeerten worden gedood. Als beloning voor zijn overwinning wordt Beoefenaar van Waarheid gelauwerd door Waarheid, die uit een wolk in de rechterbovenhoek verschijnt.

Onder Waarheid staat een koppel pauwen en kraanvogels. De ijverige kijker, die het geciteerde Bijbelvers onder de prent naslaat, zal ontdekken dat

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert. *Waarheid beschermt de gelovige tegen al het kwaad* van de serie *De kracht van de waarheid*. 1566-1578, ets en gravure, 277 x 206 mm. Noord-Hollands Archief, NL-HlImNHA_1477_53007802.

O zalige Jonger van Goods warachticheit, Zo veilich bescermt door haer scilts almachticheit, Dat ghi voor dach-pijl, voor de nachtlijke vresen, En voor middach-duvel heel veilich seker wesen moecht.

Een schild, een rondas is zijn trouw [waarheid]. Gij hoeft nimmer te duchten de verschrikking der nacht (Psalm 90 [91]: 4-5)

Coornhert de eerste helft achterwege heeft gelaten: ‘Vogels nestelen bij hun soortgenoten en de waarheid keert steeds terug naar wie haar beoefenen’ (Wijsheid van Jesus Sirach 27:9). De vogels in de prent zijn gepaard aan hun soortgenoot. Zij zullen elkaar altijd vinden, net als Waarheid en de Beoefenaar van Waarheid elkaar immer zullen herkennen.

Waarheid beschermt tegen verschrikkingen

Op de volgende prent schuilen, gedrukt tegen de buitenmuur van een kerkgebouw, twee figuren achter een schild voor een regen van pijlen. Waarheid houdt het schild, waar haar symbool van de zon op staat, omhoog aan een lus. De man die ze hiermee beschermt, wordt in de afbeelding niet geïdentificeerd, maar in het onderschrift beschreven als een ‘zalige Jonger van Goods warachticheit’.

De tweede helft van het Nederlandse onderschrift is grotendeels een vertaling van Psalm 90:4-7: ‘Gij hoeft nimmer te duchten de verschrikking der nacht, de pijl die vliegt overdag, de pest die waart in het donker, de moordende steek van de middag’. In de prent worden deze verschrikkingen afgebeeld als personificaties, die links hun pijlen afschieten. Vooraan staat Zonde (*Peccatum*). Met de poten, oren en hoorns van een bok lijkt hij op een satyr; een klassiek symbool van lust en zonde. Achter hem staat Hypocrisie (*Hypocrisis*), die niet alleen een masker draagt maar ook een tweede gezicht heeft op zijn achterhoofd.

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert, *Voor de ware gemeente Gods staat de hemel open* van de serie *De kracht van de waarheid*. 1566-1578, ets en gravure, 277 x 208 mm. Noord-Hollands Archief, NL-HlmNHA_1477_53007803.

Tegen zulke bewaerders van waerheits gedacht, En hebben de poorten der hellen genen macht, Want de waerheit weetse recht tot God te leden, Daer hen geopent wert de poorte van vreden.

Opent de poorten: laat het volk binnen dat rechtvaardig is en de trouw heeft bewaard. (Jesaja 26:2)

Derde in de rij is Leugen (*Mendacium*), die eveneens een masker draagt, maar, ongewoon voor Coornhert, niet is afgebeeld als een schaduw. Achteraan staat Onwetendheid (*Ignorantia*). Net als Waarheid is ze naakt, maar vanwege haar blinddoek kan ze niets zien. Coornhert beschouwde onwetendheid als de oorzaak van alle zonde. Alle negatieve personificaties verbeelden concepten die in strijd zijn met waarheid: deze strijd is hier heel letterlijk verbeeld.

De hemelpoort

De serie eindigt met een afbeelding waarin de Gemeenschap van God (*Ecclesia Dei*) aankomt bij de hemel, waar een engel voor haar de deur opent. Gemeenschap van God vertegenwoordigt alle waarheid zoekende christenen. In tegenstelling tot de mannelijke figuur die centraal staat in de andere prenten in deze serie, is ze verbeeld als een vrouw. Dit is omdat *ecclesia* een vrouwelijk woord is. *Ecclesia* werd traditioneel gebruikt als de personificatie van de katholieke kerk en was in die rol vaak vereenzelvigd met Maria. De traditionele *Ecclesia* draagt een kroon, maar Coornhert heeft op het hoofd van zijn Gemeenschap van God deze vervangen door een kerkgebouw. In de zoom van haar jurk zijn de harten van haar lidmaten opgenomen. Gemeenschap van God houdt de hand vast van Waarheid: 'Want de waarheit weetse recht tot God te leden, Daer hen geopent wert de poorte van vreden'.

Hoewel de serie geen verhaal verbeeldt, eindigt deze wel met een duidelijke positieve boodschap: diegenen die waarheid accepteren, zullen naar de Hemel geleid worden. De verschillende mannelijke figuren die in de serie optreden zijn voor de kijker toonbeelden van voorbeeldig gedrag.

6. De ontarding van de katholieke geestelijkheid

In deze twaalfdelige serie geeft Coornhert de oorzaken van de beeldenstorm van 1566 weer. Zelf was Coornhert in 1566 in Haarlem, waar hij als stadssecretaris betrokken was bij het preventief sluiten van de kerken. Hij verstopte zelfs schatten van de nonnen van het St. Cecilia klooster, zijn burens, in zijn eigen huis. Dankzij de voortijdige acties van de Haarlemse overheid, bleef de stad in 1566 behoed voor de beeldenstorm. De beeldenstorm woedde vooral in Vlaanderen. Het geweld dat hieruit voortvloeide is waarschijnlijk de reden geweest waarom De Weert besloot naar Keulen te verhuizen. De beeldenstorm veroorzaakte namelijk een escalatie in de strijd tussen de Nederlanden en de Spaanse koning. Hoewel de prenten pas tussen 1572 en 1576 zijn gemaakt, zullen de gevolgen van de beeldenstorm nog steeds voelbaar zijn geweest, aangezien de strijd met Spanje nog in volle gang was. Coornherts serie betoogt dat de leugens en misbruiken van de katholieke geestelijken resulteerden in een valse vrede. Wanneer deze wordt onthuld door Luther zetten de wereldlijke leiders, voornamelijk de Spaanse koning, deze misbruiken voort. Uiteindelijk uit het volk zijn ongenoegen door middel van de beeldenstorm.

In tegenstelling tot de twee voorgaande series citeert Coornhert hier geen Bijbelse passages. Dit betekent niet dat er geen Bijbelse verwijzingen zijn, het is hier echter de taak van de kijker om deze te herkennen. Onderaan de prenten staan wel bijschriften: twee regels in het Latijn en één in zowel het Nederlands als het Frans. Hoewel de opschriften niet identiek zijn, geeft elke taal een vergelijkbare boodschap. Samen vormen respectievelijk alle Nederlandse en Franse inscripties een rijmend gedicht. De Nederlandse regels onder de zevende en achtste prent, bijvoorbeeld, verwijzen naar elkaar en rijmen: ‘Scijn-doecht brengt Verleiding daer tvolc na luistert [7], Die maect valsche vree in blintheit verduistert [8]’.

En speciem similans virtutis Hypocrisis astat, 6
In doechts plaets comt seijn-doecht (verchevde vnijsheit) voort.

Dirck V. Coornhert naar
Adriaan de Weert.
*Huichelarij neemt de plaats
in van vroomheid van de
serie De ontarding van de
katholieke geestelijkheid.*
1572-1576, ets en gravure,
186 x 309 mm.
Noord-Hollands
Archief, NL-HlMn-
HA_1477_5300781.

Hier voor u staat
schijndeugd, vermomd
als deugd, En met haar
bedrieglijke schijnbeelden
leidt zij iedereen om de
tuin.
In doechts plaats comt
scijn-doecht (vercheride
vuijlheit) voort.
Hypocrisie bezet de
heilige plek.

*Et cunctos falsis ludit imaginibus.
Hypocrisie occupe la sainte place.*

Hypocrisie

Voorafgaand aan de zesde prent in de serie, wordt getoond hoe door de rijkdom seks en alcohol het klooster in komen en vervolgens de vroomheid vermoorden. De zesde prent laat zien hoe door de dood van vroomheid, Hypocrisie (*Hypocrisis*) of Schijndeugd (*Scijn-doecht*) de mogelijkheid heeft om haar positie over te nemen. Hypocrisie staat in het midden van de afbeelding. Ze is gekleed als non en heeft een rozenkrans bij zich. Haar vroomheid is enkel schijn: in haar handen houdt ze een schaal vast waarin een drol ligt. Dit attribuut is een uitbeelding van Mattheüs 23:25-26: 'De buitenkant maakt ge schoon, maar van binnen zijn ze gevuld met roof en genotzucht. Blinde Farizeeër, reinig eerst de beker van binnen, dan wordt de buitenkant van zelf rein'. Hoewel Hypocrisie er uiterlijk deugdzaam uit ziet, is ze van binnen vuil. Haar aanpak is verkeerd, in plaats van aan het uiterlijk te werken, moet ze zich op het innerlijke richten: de binnenkant van de schaal zal niet schoon worden als ze alleen de buitenkant poetst. Het bedrog van Hypocrisie wordt voorgesteld door middel van de aap op haar schouder, die verwijst naar het gezegde 'iemand voor aap zetten'. Daarnaast aapt Hypocrisie een deugdzame non na.

Op de achtergrond van de prent zijn twee Bijbelse verzen verbeeld die beide waarschuwen voor schijnheiligheid. Rechts helpt een wolf in een schapevacht met het kleden van een figuur met bokkenpoten. Deze duivelse man doet zich voor als priester. Het is een verwijzing naar Mattheüs 7:15: 'Wacht u voor de valse profeten, mensen die tot u komen in schaapskleren, maar van binnen roofzuchtige wolven zijn'. Tegenwoordig wordt 'een wolf in schaapskleren' nog steeds gebruikt als een gezegde waarmee een onbetrouwbaar persoon die betrouwbaar lijkt wordt aangeduid.

Links drukt een vrouw het puntdak van een kwartslag gedraaid huisje tegen de mond van een zittende man. Deze scene illustreert Titus 1:11: 'Men moet hun de mond snoeren: zij richten hele gezinnen te gronde door uit winstbejag dingen te leren die geen pas geven'. De man heeft om baatzuchtige redenen huishoudens bekeerd tot valse overtuigingen, daarom wordt het huis gebruikt om zijn mond te snoeren.

Bedrieglijke Verleiding

In de erop volgende afbeelding wordt Hypocrisie opgevolgd door Verleiding (*Seductio*). Volgens het Latijnse onderschrift is zij ‘het broedsel van de ijdele schijn’. Verleiding staat op het punt om in een groot gat te vallen. Ze draagt de bril van bedrog en aan haar tong is een touw vastgebonden waaraan brillen en maskers zijn geregen. Het touw symboliseert de leugens die uit haar mond stromen. Het andere einde van het touw wordt vastgehouden door het Volk (*Volgus*), die haar woorden blind volgt. Zijn drie hoofden, die de verdeeldheid van het Volk verbeelden, zijn ieder geblinddoekt. Omdat het Volk Verleiding blindelings volgt, zal hij zich eveneens in de afgrond storten. De compositie is gebaseerd op Mattheüs 15:14: ‘Als de ene blinde de andere leidt, vallen beiden in de kuil’.

Op de achtergrond zijn verschillende scènes van katholieke beeldenverering te zien. Rechts knielt een man voor een Mariabeeld in een kapelletje, terwijl achter hem een processie voorbijgaat. Rechts steken twee mannen in een kerk kaarsen aan bij een afbeelding van de kruisiging. Eén man loopt rechts het beeld uit, hij keert zijn rug naar de rituelen van de katholieke kerk. Coornhert had de overtuiging dat de rituelen van de katholieke kerk, inclusief de verering van beelden, niet noodzakelijk waren. Tegelijkertijd betekende dit echter niet dat hij gewelddadige vernieling van religieuze beelden goedkeurde.

Valse Vrede

De volgende prent in de serie heeft een ongewone compositie. In de rechteronderhoek komt een groot vrouwelijk hoofd uit de aarde tevoorschijn. Dit is Onwetendheid (*Ignorantia*), die zo blind is voor waarheid dat ze niet eens ogen heeft. Onwetendheid steekt letterlijk haar kop op en uit haar mond stroomt de onkunde waarmee ze de hele wereld waarheid onthoudt. De uitbeelding van de verblindende waas van Onwetendheid als een serie krullende lijnen die zich over het hele beeldvlak verspreiden is een bijzonder innovatieve en creatieve manier om dit concept te verbeelden.

*Bellua multorum capitum seducta suum mox
Scijn-doecht brengt Verleiding haer tvolk na luistert* 7

Dirck V. Coornhert naar
Adriaan de Weert.
*Bedrog leidt het volk
naar de ondergang van
de serie De ontarding van
de katholieke
geestelijkheid.*
1572-1576, ets en
gravure, 190 x 310 mm.
Noord-Hollands Archief,
NL-HlmNHA_
1477_53007812.

Het beest met de
vele koppen laat zich
verleiden en volgt weldra
zijn leidsvrouw, die het
broedsel is van de ijdele
schijn.
Scijn-doecht brengt
verleiding daer t'volc
na luistert.
Vol brutaliteit verleiding
meebrengend.

*Insequitur ducem, hunc fictio Vana parit.
Amenant seduction pleine de'audace.*

Op een wankele paal balanceert in het midden van de afbeelding een altaar, waarop Valse Vrede (*Pax Falsa*) rust. Ze houdt haar hart vast voor wat komen zal. Onder het altaarkleed hangen verschillende voorwerpen verbonden aan katholieke rituelen, zoals een wijwaterkwast en votiefgeschenken van bijenwas in de vorm van ledematen. Coornhert achtte deze rituele objecten onnodig voor het ware geloof.

In de linker achtergrond staat een kerk en door de open deur is een priester te zien, die de ruimte voor een altaarstuk bewierookt. Vanwege de waas van Onwetendheid gaat het dagelijkse leven door, maar Valse Vrede zal niet lang meer in stand blijven: haar zetel zal niet overeind blijven staan.

Luther onthult de waarheid

De valse vrede is gebroken en waarheid wordt onthuld. Dit is de enige prent in de serie waarin historische personen worden afgebeeld. Links staat Maarten Luther, die met de fakkel Getuigenis van het Testament (*Testimonium Scripturae*) de misbruiken van de katholieke kerk aan het licht brengt. Deze worden gepersonifieerd door Misbruik (*Abusus*), die op een troon zit en een pauselijke tiara draagt. Onder zijn gewaad verbergt hij zijn benen met klauwen en verschillende dieren met negatieve associaties. De scorpioen, bijvoorbeeld, is een verwijzing naar Ezechiël 2:6: ‘mensenkind: wees niet bang voor hen en voor wat ze zeggen; al groeien er doornen om u heen en al zit ge op scorpioenen’. In het midden staat het Volk, waarvan deze keer de blinddoeken verwijderd zijn, waardoor de waarheid omtrent de katholieke misbruiken voor hem zichtbaar wordt. Het Volk reageert dan ook verschrikt: hij spreidt zijn armen wijd van verbazing. Hoewel Coornhert geen aanhanger van Luther was, erkent hij hier dat Luther degene was die de leugens van de katholieke kerk wist te onthullen.

In de achtergrond is nogmaals het Volk te zien, die hier reageert op de ontmaskering van een wolf in priesterkleding, een verwijzing naar een eerdere prent. In de achtergrond is nogmaals het Volk te zien, dat hier reageert op de ontmaskering van een wolf in priesterkleding, een verwijzing naar *Huichelarij*

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert. *Onwetendheid verhult dat de vrede slechts schijn is* van de serie *De ontaarding van de katholieke geestelijkheid*. 1572-1576, ets en gravure, 193 x 310 mm. Noord-Hollands Archief, NL-HlMnHA_1477_53007813.

De Verleiding, die zich schuil houdt in een zo dichte duisternis,
 verwerft zich genegenheid door een bedrieglijke vrede.
 Die maect valsche vree in blintheit verduistert.
 Die verblindt door valse en bedrieglijke vrede

Dirck V. Coornhert naar
Adriaan de Weert.
*Luther onthult het
bedrog van de katholieke
geestelijkheid* van de serie
*De ontarding van de
katholieke geestelijkheid*.
1572-1576, ets en gravure,
193 x 311 mm. Noord-
Hollands Archief,
NL-HlmNHA_
1477-53007814.

Het bedrog van de
clerus en hun leugens,
verhuld door diepe
duisternis, stelt gij,
Luther, met uw bij
lichtende fakkel als
eerste aan de kaak.
Luther des menschen
vuyl en mesbruick
ontdect.
Luther ontdekt het
grote misbruik van
de geestelijkheid

Urgus

Empire

Adnota primus face Luchera aperis
Lucher du Clerge les grands abus. descoire

neemt de plaats in van vroomheid. Ditmaal is Erasmus van Rotterdam (1466-1536) degene die de waarheid tentoonstelt. Rechts staat een man leunend op een schop een boek te lezen, dit is vermoedelijk de Bijbel. Door zichzelf te informeren over theologische kwesties, zal deze man nu voor zichzelf weloverwogen beslissingen kunnen maken over zijn geloof. Deze man representeert de benadering van het geloof waar Coornhert zelf voor pleitte.

De beeldenstorm

De drie overige prenten in de serie laten zien wat er in de Nederlanden gebeurde na de onthullingen van Luther. De seculiere leiders (de Spaanse koning) laat verdere misbruiken toe, wat leidt tot de moord op onschuldige christenen. In de laatste prent wordt de beeldenstorm neergezet als het natuurlijke gevolg van alle voorgaande misbruiken. In de voorgrond staat Tweedracht (*Seditio*), wier twee torso's elkaar met een goedendag (een knots met ijzeren punten) aanvallen. Ze vertegenwoordigen de tweedracht in de samenleving. Op de achtergrond worden rechts beelden in een kerk vernield, terwijl links monniken uit hun klooster worden verdreven.

Coornhert presenteert de beeldenstorm als een voorbeeld van een historische gebeurtenis die het directe gevolg is van institutionele leugens en misbruik. Uiteindelijk komt de waarheid altijd tevoorschijn, met alle verwoestende gevolgen van dien. De serie waarschuwt de machthebbende voor de gevolgen van het bedriegen van het volk, maar wijst ook op de verantwoordelijkheid van het individu om zelf op de hoede te zijn voor grootschalige leugens.

Dirck V. Coornhert naar Adriaan de Weert, *Tijdens de opstand verjaagt het volk de katholieke geestelijkheid* van de serie *De ontanding van de katholieke geestelijkheid*. 1572-1576, ets en gravure, 121 x 206 mm. Rijksmuseum, RP-P-1886-A-10378.

Het opstandige volk gaat ertoe over de cultusdienaars en de monniken van allerlei kloosteroordes te verjagen.

T'op[roer]rich[t] volck veriaecht monicken en papen.

Wiens opstandeling monnik en priester verjaagt

7. Ondeugden gemaskerd als deugden

De recent in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel ontdekte prent *Ondeugden gemaskerd als deugden* heeft de meeste personificaties van al Coornherts prenten. Het geeft Coornherts zorgen over de alom aanwezige leugens weer en verbeeldt zijn waakzaamheid jegens schijndeugd. Het is niet bekend wie de ontwerptekening voor deze afbeelding heeft gemaakt. Wel is de naam van de Antwerpse uitgever Maarten Peeters (actief 1524-voor/in 1566) in de hoek rechtsonder te vinden. Coornhert heeft de prent waarschijnlijk gemaakt terwijl hij in Haarlem woonde.

In de deuropening links staat een duivelse man die door de inscriptie in de afbeelding wordt geïdentificeerd als Waen. Hij draagt een karaf met wijn, een drank die tot waanbeelden kan leiden. Een processie van muzikanten, fakkel-dragers en uitgedoste vrouwen loopt in zijn richting. Aan het einde staat een zot die de tegenovergestelde richting opgaat, maar zich omdraait om de kijker te wijzen op het opschrift boven zijn schouder: 'De wyse moet s'werelts zot zijn'. Dit is een verwoording van Romeinen 1:22: 'Zij beweerden wijzen te zijn maar werden dwazen'. Coornhert betoogt dat er zo weinig mensen werkelijk wijs zijn, dat ze door alle anderen worden aangezien als dwazen. Hier is de zot wijs omdat hij niet deelneemt aan de optocht. De zot attendeert de kijker op een verborgen dubbele betekenis in de prent. De figuren in de processie hebben ieder iets te verbergen: elke personificatie verbeeldt een deugd die een ondeugd verschuilt. Hun bedrog wordt aangeduid door de maskers die ze dragen. Naast de gebruikelijke attributen zijn er op de kleren van de figuren aanwijzingen aangebracht over hun identiteit. De personificaties lopen paarsgewijs, ieder koppel verbeeldt gerelateerde concepten.

Vooran de optocht loopt de tamboer met de naam Roem Verchiert met Oodmoedt [roemzucht versierd met nederigheid]. Op zijn jak is een vrouw verbeeld die haar armen tot de hemel richt, in nederigheid tot God. Deze nede-

Dirck V. Coornhert naar anoniem, *Ondeugden gemaskerd als deugden*. Ca.1547-1561.
Ets, 239 x 374 mm. KBR Brussel, S.IV 88814.

righeid is echter enkel een façade voor de roemzucht. Het glas dat rust op zijn hoed is waarschijnlijk een woordspeling op roemer, een type wijnglas.

Naast de tamboer staat de fluitspeler Pluymstrikerie Noe[m]t Me[n] Beleefthey [pluimstrijkerij noemt men beleefdheid]. Een pluimstrijker is een kruiperige vleier, die van zijn vleierijen niets meent. Op zijn jas staat een uitermate beleefde man die voor een tweede figuur zijn hoed afneemt en door de knieën gaat. Op de hoed van de personificatie zit een hondje die aan een lepel likt, de betekenis hiervan is nog onduidelijk. De lepel zit als een pluim in de band van de hoed gestoken, waarschijnlijk is dit een woordspeling op pluimstrijker.

Na de muzikanten komen de fakkeldragers. Looge[n] in scyn van Waarheit [leugen in de schijn van waarheid] heeft op zijn tabberd een beeld van de naakte Waarheit, staand in een nis. Hij draagt een extra masker op zijn achterhoofd, om zijn onbetrouwbaarheid te beklemtonen. Naast hem staat Bedroch Heet Trouwe [bedrog heet trouw]. Deze personificatie draagt een hoed versierd met bedrieglijke brillen, zijn kleding is verder verborgen.

Vijf vrouwen

Achter de fakkeldragers lopen vijf vrouwen. Behoeft Achtmen Rycdomme [behoefte acht men rijkdom] en Ellende Scuyt Onder Weilde [ellende gaat schuil onder weelde] lopen arm in arm en laten zo hun verwantschap zien. Behoeft Achtmen Rycdomme heeft een rok versierd met munten. Een goedgeklede man die een stokbeurs vasthoudt staat op de zoom. Op haar hoofd draagt ze als hoed een tweede stokbeurs. Ellende Scuyt Onder Weilde heeft een banketscène op haar rok. Rechts loop een naakt stel, zij laten zien dat weelde zowel vraatzucht als wellust kan betekenen.

De volgende figuur in de optocht loopt alleen. Haar opschrift luidt: ‘Om de sotten te vervroechden momt de werlt in schy[n] va[n] doechden’ [om de zotten te verblijden vermomt de wereld zich in een schijn van deugden]. Dit is Vrouwe Wereld en om de zotten zoet te houden doet ze alsof ze deugzaam is. Het woord ‘momt’ wordt hier letterlijk verbeeld: met haar masker vermomt ze

zichzelf. Ze is te herkennen aan de grote wereldbol die ze op haar hoofd draagt. Op haar rok is een afbeelding van naastenliefde te zien: een man geeft aan een bedelaar een aalmoes. Naastenliefde werd door de apostel Paulus aangewezen als de belangrijkste deugd: 'geloof, hoop en liefde, de grote drie; maar de liefde is de grootste' (1 Korintiërs 13:13). Het bijschrift verklaart dat de Wereld deze deugd echter niet in volle overtuiging naleeft, maar enkel doet alsof.

Aan het einde van de processie lopen Crancheyt Schyne Macht [zwakte schijnt macht] en Scande Ach[t]men Eere [schande acht men eer]. Crancheyt Schyne Macht heeft een afbeelding van een heerser met zwaard en scepter op haar rok. Haar hoofddeksel is een kasteel; de zetel van macht. De rok van Scande Ach[t]men Eere is versierd met een scène waarin de gevleugelde Overwinning een man lauwert. Scande Ach[t]men Eere draagt zelf ook een lauwerkrans op haar hoofd.

Aan het einde van de processie komen we weer de zot tegen. In tegenstelling tot de meeste andere prenten die hier zijn besproken, heeft dit werk geen duidelijke figuur waarmee de kijker zich kan identificeren. In plaats daarvan geeft de zot de kijker een vermaning. We moeten niet meegaan met de massa, maar zelf onderscheid maken tussen schijndeugd en waarheid. Met de prent probeert Coornhert de kijker niet te bedriegen, in plaats daarvan levert hij commentaar op bedrog zelf.

8. Conclusie

De voorgaande bespreking van Coornherts prenten laat zien dat zijn beeldtaal gebaseerd is op Bijbelse verzen en gezegden die kenmerkend zijn voor de Nederlandse taal. Hoewel Coornhert een intellectueel complex idee kon formuleren, was hij afhankelijk van andere kunstenaars om zijn idee als tekening te visualiseren. Omdat het woord de basis vormt van de afbeeldingen, zijn ze zonder de onderschriften nauwelijks te begrijpen. De prenten moeten daarvoor bedoeld zijn geweest voor een publiek dat Nederlands kon lezen.

Tegenwoordig zijn de prenten van Coornhert weer heel actueel. In de zestiende eeuw waren zowel de prentkunst als de boekdrukkunst relatief nieuwe media. Beide konden snel en goedkoop in groten getale identieke kopieën van een tekst of afbeelding creëren, die vervolgens gemakkelijk gedistribueerd konden worden. Hierdoor konden de tegenstrijdige meningen van religieuze en politieke leiders een groot publiek bereiken. Het was echter moeilijk om te weten wie de waarheid vertelde en wie enkel leugens verspreidde. In de nieuwe media van vandaag breekt opnieuw een discussie los over de herkenbaarheid van waarheid en leugens. Vandaag beschuldigen mensen elkaar van het verspreiden van *fake news* of ‘alternatieve feiten’. De oplossing waar Coornhert in zijn werken voor pleit is nog steeds toepasselijk. Coornhert spoort zijn kijkers aan om zelf na te gaan wat waar is. Alleen met open ogen en kritisch denken kunnen we voor onszelf waarheid aan het licht brengen.

Bibliografie

- Becker, Bruno. *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1928.
- Bonger, Henk, red. *Dirck Volckertszoon Coornhert: dwars maar recht*. Zutphen: De Walburg Pers, 1989.
- Bonger, Henk. *Leven en werk van D. V. Coornhert*. Amsterdam: Van Oorschot, 1978.
- Cerutti, Wim, Maria van Vlijmen, Henk Tameling, en Peter van Wingerden. *Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590): een strijdbare Haarlemse humanist*, 2018.
- Coornhert, Dirck Volckertszoon. *Het roerspel en de comedies van Coornhert*. Onder redactie van Paulus van der Meulen. Leiden: E.J. Brill, 1955.
- Coornhert, Dirck Volckertszoon. *Zedekunst, dat is wellevenskunste (1586)*. Vertaald door Jacob Gruppelaar. Hilversum: Verloren, 2015.
- Fleurkens, Anneke C. G. *Stichtelijke lust: de toneelspelen van D. V. Coornhert (1522-1590) als middelen tot het geven van morele instructie*. Hilversum: Verloren, 1994.
- Kaminska, Barbara A. 'Looking beyond Confessional Boundaries: Discourse of Religious Tolerance in Prints by Dirck Volkertsz. Coornhert and Adriaan de Weert'. *Renaissance and Reformation* 36, nr. 3 (2013): 83–126.
- Tanis, James, en Daniel Horst. *Images of Discord: A Graphic Interpretation of the Opening Decades of the Eighty Years' War*. Grand Rapids: Brywn Mawr College Library; William B. Eerdmans, 1993.
- Veldman, Ilja M. *Coornhert als prentenmaker en inspirator van kunstenaars*. Haarlem: Noord-Hollands Archief, 2018.
- Veldman, Ilja M. *De wereld tussen goed en kwaad: late prenten van Coornhert*. 's-Gravenhage: SDU uitg, 1990.
- Veldman, Ilja M. 'Keulen als toevluchtsoord voor Nederlandse kunstenaars (1567-1612)'. *Oud Holland* 107, nr. 1 (1993): 34–58.
- Veldman, Ilja M. *Maarten van Heemskerck and Dutch Humanism in the Sixteenth Century*. Maarssen: G. Schwartz, 1979.
- Wouk, Edward H. 'Maarten Peeters, Publisher at the Sign of the Golden Fountain'. *Delineavit et Sculpsit* 38 (2015): 2-49.

COORNHERT STICHTING HAARLEM

Coornhert 500 • 1522-2022

© Emma C. de Jong

Dit boekje is geschreven op verzoek van de Coornhert Stichting Haarlem als onderdeel van het programma ter viering en herdenking van het vijfhonderdste geboortejaar van Coornhert (1522-1590). Meer informatie: www.coornherthaarlem.nl

Emma de Jong verzorgt een kleine expositie in Museum Haarlem (Gasthuis), gebaseerd op haar promotieonderzoek, waarop ook dit boekje is gebaseerd. De expositie is te zien van 15 april t/m 31 mei 2022.

Vormgeving en lay-out

Fonts + Files visuele communicatie, Haarlem

Druk

PrintSupport4U

De Coornhert Stichting Haarlem wordt gesponsord door:

Gemeente Haarlem

Historische Vereniging Haarlem

J.C. Ruigrok Stichting

Jacobus van Zantenfonds

Prins Bernhard Cultuurfonds afd. Noord-Holland

Sint Jacobs Godshuis

Stichting Hofje Codde en Van Beresteyn

Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief

Stichting Zabawas

VSB-Fonds.

Op achterplat: Portret door Hendrik Goltzius van zijn leermeester Coornhert, gemaakt enkele maanden voor diens dood. Gravure, 1590. Fondation Custodia (collectie Frits Lugt), Parijs.

UITGEVERIJ LOUTJE

Uitgeverij Loutje Haarlem

Tappersweg 8X

2031 ET Haarlem

023 - 5341037

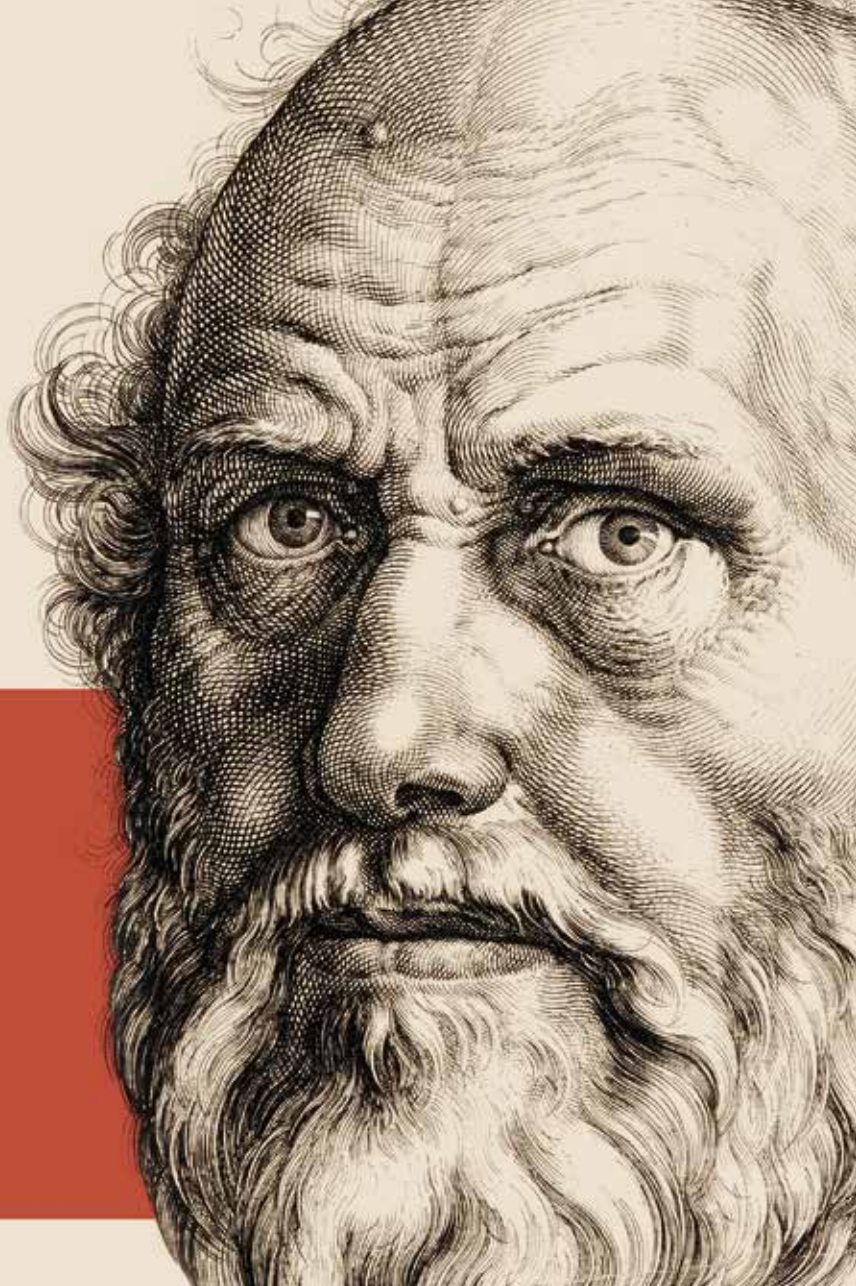
www.uitgeverij-loutje.nl

ISBN/EAN 9789491936357

nur 654

Over de auteur

Emma C. de Jong (1993) heeft een Bachelor in History of Art van de University of York (2014) en een Master in Art History, Curatorship and Renaissance Culture van het Warburg Institute (2015). Zij is een promovenda aan de Rijksuniversiteit van Groningen en Emory University (Atlanta, GA). Ze schrijft haar proefschrift over het gebruik van personificaties in het maken van visuele betogen in allegorische prenten. Ze richt zich voornamelijk op prenten geproduceerd in Antwerpen en Haarlem tussen 1550 en 1600. Het onderzoek voor haar hoofdstuk over de allegorische etsen van Coornhert is de basis van deze publicatie en van een tentoonstelling in Museum Haarlem (15 april 2022-31 mei 2022).

UITGEVERIJ LOUTJE

ISBN/EAN 9789491936357

9 789491 936357